

HEJ BOSTAD

om bostadsbyggande i Storstockholm 1961-1975

Redaktörer: Britta Roos och Hanna Gelotte

Projektgrupp: Jessica Andersson, Magnus Rönn,
Per Olgarsson, Ewa Samuelsson, Johan Örn, Albin Dahlström,
Johan Stigholt

Bilder: Storstadens arkitektur och kulturmiljö / förkortas SAK
Albin Dahlström och Johan Stigholt

Arkivbilder från:

Göran Gelotte
Stockholms läns museum
Stockholms spårvägmuseum
Arkitekturmuseet

Formgivning: Albin Dahlström

Fler exemplar kan beställas från:
Länsstyrelsen i Stockholms Län
Kulturmiljöenheten
Box 220 67
104 22 Stockholm
Tel: 08-785 42 40

ISBN: 91-7281-148-X

Den nya staden — regionsamhället — byggs för snabba transporter och är därför rymlig.
Den är folkrik och utgör därför en stor arbetsmarknad.
Den ger god service och stora valmöjligheter.
Den ger företagaren goda utbyggnadsmöjligheter.
Den ger invånarna omväxlande och trygga bostadsmiljöer och lättillgängliga fritidsområden.

Vi har passerat fattigdomens skede då vårt mål främst var att öka produktionen och därigenom vår ekonomiska trygghet. Våra resurser tillåter oss nya val. Vi kan bygga ett nytt samhälle där vår trygghet och vår valfrihet i fråga om bostads-, arbets- och fritidsmiljö är större än i våra existerande, koncentrerade städer. Ett samhälle som genom sin rymlighet och flexibilitet är i genklang med den dynamik som präglar vår kultur.

Det beror på oss alla hur vårt samhälle formas. Vi måste alla medverka. Vi måste inse att detta icke blott är vår rättighet utan också vår skyldighet. Vi måste öka våra insikter i samhällsplaneringens problem, OCH GENOM FRI OCH ÖPPEN DEBATT SÖKA OSS FRAM TILL EN BILD AV DET SAMHÄLLE, I VILKET VI VILL BO OCH VERKA

Innehållsförteckning

Förord	5
Inledning	7
En ny bostadspolitik	8
Bostadsbrist och bostadssociala ambitioner	8
Kommunalt planmonopol och kommunal markpolitik	10
Byggandets aktörer	14
De nya förorterna växer fram	17
Förorternas utformning före 1960	17
1960-talets förorter	19
Det sena 1960- och 70-talens förorter	21
Kommunikationerna	24
Den sunda bostaden	30
Det sociala livet	32
Förortens yttre rum	37
Barnen i rekordårens byggande	39
Att värna bebyggelsens kvaliteter	55
Bebyggelsens förändring	56
Krav på varsamhet vid förändringar	57
Varsamhet kräver kunskap	59
Att arbeta med rekordåren som kulturmiljö	59
Bebyggelsens utformning	61
Stora och små hus	61
Färg och form	63
Konstruktion	65
Aktörer i urval	68

FÖRORD

I Stockholms län är bristen på bostäder ett stort och akut problem. Stora ansträngningar görs nu för att öka bostadsbyggandet. Detta är en viktig förutsättning för regionens fortsatta utveckling. Det behöver byggas ca 17 000 nya lägenheter per år de närmaste 25 åren i stockholmsregionen för att svara mot efterfrågan. Idag byggs hälften så många bostäder per år och regionen står alltså inför ett långsiktigt bostadsunderskott. Detta är ett problem för regionen som helhet och i särskilt hög grad en utmaning för kommunerna, som har det direkta planeringsansvaret.

Förra gången bostadsbehovet var akut löstes det med miljonprogrammet – en miljon bostäder uppfördes över hela landet under åren 1965-1975. Har vi något att lära av hanteringen den gången?

En konsekvens av ett ökat bostadsbyggande är bland annat att befintliga bostadsområden kompletteras och förtätas. Låter det sig göras med bibehållande av de kvaliteter som finns i miljonprogrammets miljöer? Det har också gått 30-40 år sedan miljonprogrammets dagar och många bostadshus behöver stambyten eller annan omfattande upprustning. Vad är viktigt att tänka igenom inför sådana förändringar?

Hej bostad är ett resultat av projektet Storstadens arkitektur och kulturmiljö. Projektet initierades av den så kallade Storstadspropositionen (Utveckling och rättvisa – en politik för storstaden på 2000-talet, prop. 1997/98: 165). Syftet var att öka kunskapen om storstädernas arkitektur och kulturmiljöer med inriktning på efterkrigstiden. Projektet genomfördes samtidigt vid länsstyrelserna i Stockholms, Västra Götalands och Skåne län under ledning av Riksantikvarieämbetet.

Med *Hej bostad* vill vi förmedla erfarenheter från projektet, som i Stockholms län koncentrerades på 1960- och 70-talets storskaliga byggande. Genom att lyfta fram och åskådliggöra bebyggelsens kvaliteter hoppas vi öka medvetandet om dessa, inspirera till att ytterligare kunskaper byggs upp och bidra till ett mer varsamt förhållningssätt till denna bebyggelse.

Vi vill framföra ett tack till alla som varit involverade i projektet – boende, forskare och kommunala tjänstemän. Inför publiceringen av *Hej bostad* har dessutom Stockholms läns museum och Stockholms spårvägmuseum bidragit med bildmaterial från tiden, vilket vi satt särskilt stort värde på.

Ann-Charlotte Backlund
länsantikvarie

*Samråd kring en modell av Hovsjö i Södertälje.
Platzers bildarkiv, Stockholms läns museum.*

INLEDNING

1960- och 70-talen i Sverige kännetecknas av en period av stora statliga satsningar som skulle leda till ett nytt välfärdssamhälle. Sverige skulle bli världens modernaste land. Perioden har i efterhand kallats för de stora programmens tid. En av delarna i detta välfärdsbygge var en storskalig bostadspolitisk satsning med få motstycken i historien. Den omfattande bostadsproduktionen krävde nya planerings-, organisations- och produktionssystem, och metoder som produktionsanpassad projektering, elementbyggeri och totalentreprenad togs i bruk för att skapa goda och billiga bostäder åt alla. Den bebyggelse som blev resultatet, och som idag omfattar cirka 25 procent av Sveriges samlade bostadsbebyggelse, kan ses som ett dokument över välfärdssamhällets ideal, dåtidens bostadspolitiska målsättningar, estetiska visioner och den byggnadstekniska revolution som ägde rum.

Synen på bebyggelsen från 1960- och 70-talen varierar utifrån vilken generation man tillhör. För många symboliserar den det moderna och kommer därigenom vara den eviga tonåringen. Men för en allt större grupp människor är bebyggelsen någonting som alltid funnits, en del av vår samtid på samma sätt som innerstadens stenstad eller ytterstadens villasamhällen. Det är därför dags att börja betrakta efterkrigstidens bebyggelse utifrån samma utgångspunkt, som en del av vårt kulturarv. Idag finns ett stort förändringstryck mot rekordårens bostadsområden. Bilden ser olika ut i olika delar av landet. I storstadsområdena finns behov av förtätningar och påbyggnader på grund av bostadsbristen medan andra delar av landet har motsatt problem. Där handlar det istället om ett bestånd av bostäder som inte längre behövs. Gemensamt för hela landet är ett stort behov av renovering och upprustning under de kommande åren, då bebyggelsen närmar sig femtioårssträcket. Enligt Boverkets beräkningar kommer 1,3 miljoner bostäder att behöva rustas upp inom en 15-20-års period.

För att bättre kunna möta framtida behov av renoveringar, bostadsförbättringar, förtätningar och andra förändringsbehov behövs en fördjupad kunskap om det kulturarv som rekordårens bebyggelse representerar. Bara med denna kunskap kan bebyggelsens kvaliteter och särdrag tas tillvara i de förändringsprocesser som är att vänta under åren som kommer, och som berör denna bebyggelse i särskilt hög grad.

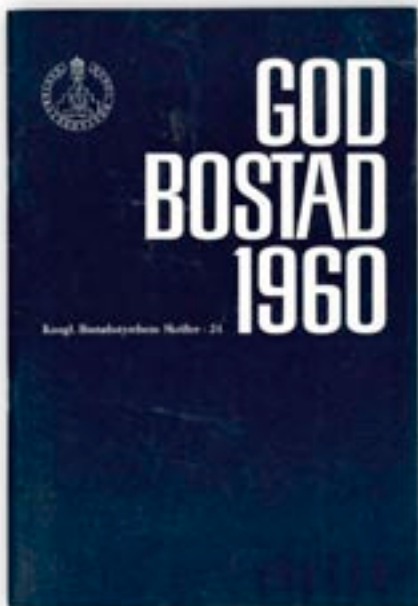

EN NY BOSTADSPOLITIK

Den fysiska planeringen har aldrig haft så stort inflytande över utvecklingen som den hade på 1960- och 70-talen. De nya stadsdelar som uppfördes under perioden planerades efter ett likartat mönster, med bostäder av olika slag, bil- och gångvägar, tunnelbanestationer och centrumanläggningar. En storskaligt samordnad planering var en förutsättning för att klara av den drastiska förbättring av bostadsstandarden i landet som var nödvändig. Planeringen styrdes på många sätt av nya rationella och industrialiserade produktionsmetoder, som tvingade fram större skala och enhetlighet. Samtidigt spelade informella beslut och kompromisser mellan förvaltningar, politiker, byggherrar och näringsliv en stor roll.

Bostadsbrist och bostadssociala ambitioner

Rekordårens massiva satsning på bostadsbyggande var ett resultat av årtionden av fruktlösa försök att komma tillrätta med Sveriges katastrofala bostadssituation. Utbyggnaden och moderniseringen av bostadsbeståndet hade pågått sedan 1930-talet, då Sverige hade Europas lägsta bostadsstandard, och då staten för första gången tog ett övergripande ansvar för bostadsförsörjningen.

Normsamlingen God Bostad gavs ut av Bostadsstyrelsen mellan åren 1964 och 1976.

Goda bostäder åt alla

För den socialdemokratiska regering som kom till makten 1933 var bostadsbyggandet viktigt av två skäl. Dels levde en mycket stor del av arbetarbefolkningen i de regioner som urbaniserades snabbt i samband med industrialismen under oacceptabla sanitära och utrymmesmässiga förhållanden. Dels innebar en satsning på bostadsbyggandet en välbehövlig stimulans av den inhemska ekonomin under 1930-talets lågkonjunktur, och var därmed ett redskap mot den höga arbetslöshet som rådde. Under 1930-talet tillsatte den socialdemokratiska regeringen den bostads-sociala utredningen, med syfte att undersöka hur de usla bostadsförhållanden som rådde kunde förbättras. Utredningens slutbetänkande 1946 kom att ligga till grund för en ny bostadspolitik. Ett viktigt delresultat av denna blev att all bostadsproduktion kunde få förmånliga lån genom att en generell statlig långivning infördes under 1940-talet. Med stöd från den statliga byggnadslånebyrån kunde man därmed garantera kvaliteten på de bostäder som skulle byggas genom särskilda villkor. Villkoren var utformade så att de förmånliga lånen endast gavs till byggnader som uppfyllde fastställda normer för standard i fråga om utrustning och storlek. Samma regler tillämpades för såväl privata som kommunala byggherrar. Villkoren finns beskrivna i normsamlingen *God bostad* som Bostadsstyrelsen gav ut mellan åren 1964 och 1976. I den behandlades varje del av bostaden, allt från måttregler för rumsytor till hygienutrymmen, standard för skåp, arbetsytor i kök och garderober. Även fasader och utemiljö påverkades av normerna. Sammantaget fick långivningssystemet en avgörande betydelse för hur byggandet utformades under 1950-, 60- och 70-talen. Syftet med generella bostadslån var att undvika att få så kallat kategoriboende som var vanligt i till exempel Storbritannien. Goda bostäder skulle istället bli en självklar rättighet för alla.

Bostadskrisen fortsätter

Till följd av insatserna inom bostadsområdet planerades och uppfördes under 1930-, 40- och 50-talen mängder av nya bostadsområden runt om i landet, framförallt i storstadsområdena. Men den allt snabbare urbaniseringstakten ledde tillsammans med ökade krav på bostadsstandarden till ett ständigt underskott av moderna bostäder i de större städerna. Särskilt märkbart var detta i Stockholm, där 106 910 personer stod i kö för bostad 1960. Läget på bostadsmarknaden var fortfarande katastrofalt.

1959 tillsattes en ny utredning, den så kallade bostadsbyggnadsutredningen, för att söka lösningar på bostadsproblemet. Samtidigt infördes en ny byggnadsstadga med rikstäckande regler för byggandet. Som ett resultat av utredningens slutbetänkande *Höjd bostadsstandard* (SOU 1965:32) beslöts att en miljon lägenheter skulle uppföras under de närmaste tio åren. Det blev grunden för det så kallade miljonprogrammet, som kom att löpa från 1965 till 1974.

Byggandet rationaliseras

Under det tidiga 1960-talet byggdes redan ca 80 000 lägenheter per år i landet. Miljonprogrammet innebar att det redan högt uppskruvade byggnadstempot drevs upp ytterligare. För att klara den höga produktionstakten, och för att sänka byggkostnaderna strävade man efter att rationalisera och mekanisera byggandet. Rationaliseringen var även en följd av den högkonjunktur som dominerade Sverige under 1950- och 60-talen.

Det traditionella byggandet var arbetsintensivt och stal viktig arbetskraft från den inkomstbringande exportindustrin. Konkurrensen om arbetskraften hotade att leda till uppdrivna löner och inflation vilket på sikt kunde äventyra konjunkturen. Rationaliseringen av byggprocessen hade därför även politiska motiv genom sina konjunkturdämpande effekter.

Under 1960-talet genomfördes en rad ekonomiska reformer för att underlätta rationaliseringen av byggprocessen. Investeringsfonder för anläggning av elementfabriker öppnades, och för att främja ett storskaligt och kostnadseffektivt byggande infördes förhandsbesked för bostadslån till bostadsprojekt som omfattade minst 1000 lägenheter. För att få en bättre samordning av projekten infördes totalentreprenad som innebar att byggbolagen fick ansvar för både projektering och genomförande. Resultatet av åtgärderna blev en industrialisering av byggandet, med genomgripande estetiska, ekonomiska och byggnadstekniska förändringar som följd.

Kommunalt planmonopol och kommunal markpolitik

I 1947 års byggnadslag fick kommunerna planmonopol och alltså större möjligheter att styra var, när och hur byggandet skulle ske. Generalplaner blev det viktigaste instrumentet. De omfattade oftast en eller flera stadsdelar och fungerade som utgångspunkt för detaljplaneringen. Generalplanerna kunde även vara mer översiktliga, och behandla en hel kommun. 1952 lades en generalplan för Stockholm fram. I planen presenterades ett program för bostadsbyggandet som fick stor betydelse in på 1970-talet,

I början av 1960-talet ledde rationaliseringar av byggprocessen till att byggnadstiden förkortades dramatiskt. Bilder från Hovsjö och Kallhäll. Platzers bildarkiv, Stockholms läns museum.

och där de stadsplaneideal som kom att dominera förorternas utformning i stor utsträckning slogs fast. Genom Stockholms roll som utpräglad centralort i länet, kom planen även att få ett avgörande inflytande på utvecklingen i de kringliggande kommunerna.

Nytt boende på orörd mark

Flera olika faktorer påverkade bostadsbyggandet i Stockholmsregionen under efterkrigsperioden. Dels hade Stockholms stad sedan slutet av 1800-talet kontinuerligt köpt stora markområden i och kring kommunen, vilket underlättade planeringen. Dels hade kommunalfullmäktige 1941 beslutat att ett tunnelbanenät skulle byggas i Stockholm. De förbättrade kommunikationerna gjorde det möjligt att placera bostadsområden långt ut från stadskärnan. Att större delen av bostadsbyggandet skulle ske i helt nya stadsdelar, på tidigare oexploaterad mark, betraktades som självklart. I Stockholms innerstad fanns inga möjligheter att förverkliga modernismens glesa stadsplaneideal, och marken där räckte inte heller på långa vägar till för den exploatering som krävdes för att komma tillrätta med bostadsbristen. 1930-talets närförorter, med sina strikt uppradade trevånings lamellhus, erbjöd en god bostadsstandard men de yttre miljöerna sågs som enformiga och torftiga, med en låg servicenivå.

Under 1960-talet fortsatte utbyggnaden av nya stadsdelar på oexploaterad mark. Ur Platzers bildarkiv, Stockholms länsmuseum.

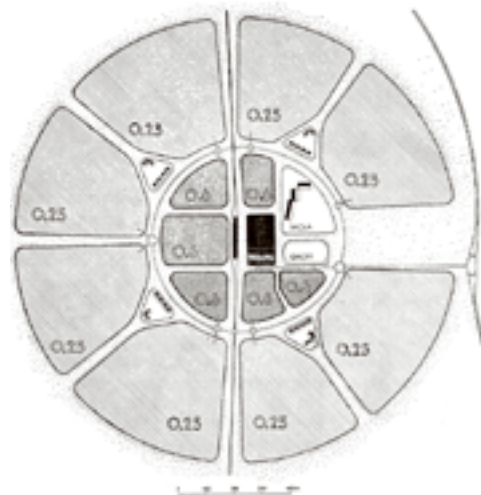

Kommunalt samarbete

En annan faktor av stor betydelse var den ändring av kommunallagstiftning som genomfördes 1959, och som brukar gå under beteckningen *Lex Bollmora*. Genom lagändringen tilläts Stockholm allmännyttiga bostadsföretag att skriva avtal om bostadsproduktion utanför Stockholms kommuns gränser. Byggandet reglerades av särskilda avtal som innebar att en större andel av lägenheterna förmedlades via bostadsförmedlingen i Stockholms kommun. *Lex Bollmora* resulterade i att ca 30 000 lägenheter i tio kranskommuner uppfördes av Stockholms allmännyttiga bolag under 1960-talet, och genom samarbetet kom de skarpa kommunala gränserna för planering delvis att suddas ut.

Nya stadsdelar tar form

De nya stadsdelar som växte fram dominerades av idéerna om funktionsuppdelning, zoner. Varje yta, både i staden som helhet och i stadsdelarna skulle få separata funktioner som inte fick blandas med varandra. I bostadsområdena skulle det alltså finnas bara bostäder, i arbetsplatsområdena bara arbetsplatser och i centrum bara olika sorters service. Verksamheterna skulle på detta sätt bli effektivare och inte störa varandra. Grundläggande var även tankegångarna kring den sunda bostaden, grönområdenas planering och det sociala livet. Bebyggelsen skulle organiseras som så kallade grannskapsenheter, med allt som invånarna kunde önska sig - moderna bostäder, bra kommunikationer, god service och närhet till naturen. Stadsdelarna som på detta sätt bildades skulle ha ett begränsat invånarantal och vara uppbyggda av mindre områden, bostadsgrupper. I stadsdelarnas mitt skulle det finnas centrumanläggningar med service. De nya stadsdelarna skulle vara betydligt glesare än den traditionella innerstaden, men samtidigt mer varierade och med ett bättre serviceutbud än 1930-talets områden uppvisade.

Schemaplan för ett förortssamhälle med ca. 10 000 invånare. I mitten ligger centrum, runt om flerbostadshusbebyggelse och ytterst småhus. Från Markelius m.fl. 1946.

Stockholms stadsutbyggnad på 1950- och 60-talen. Från Kommunalt bostadsbyggande i Stockholm 1966.

Planinstrumenten

Regionplaner

I 1947 års byggnadslagstiftning infördes regionplanen som skulle ha en samordnande funktion kommunerna emellan.

Stockholms regionplanekontor, som dominerades av representanter för huvudstadskommunen, presenterade 1958 ett förslag till regionplan som fastställdes två år senare. 1966 lades nästa regionplaneförslag *Skiss 1966*, fram. Förslagen är av stor betydelse, inte minst för att de så tydligt präglas av föreställningen att om den framtida utvecklingen kan styras. I bägge planerna är genomförandeperioden 30 år. Man förutsätter en drastisk ökning av invånarantal, välstånd och bilinnehav. Bostadsbyggandet måste alltså fortsätta, mestadels i förortskommunerna, med en ny stadsdelsgrupp var femte år. Nya förorter skulle fortsätta att byggas längs tunnelbanelinjerna tills transportkapaciteten var fylld. Utbyggnaden skulle balanseras så att stadsdelarna på bägge sidor av innerstaden blev lika många och lika stora. Större butikscentrum i förorterna skulle bli fler och framförallt vara avsedda för bilburna kunder.

Generalplaner och stadsplaner

Det var Stockholms stadsbyggnadskontor, med ledande tjänstemän som stadsbyggnadsdirektören Göran Sidenbladh i spetsen, som utformade generalplaner, dispositionsplaner och stadsplaner. Översiktsplaneringen utfördes ofta under stark tidspress på grund av att överförandet av marken till kommunal ägo skedde så snabbt. Generalplanerna kunde därför bli ganska kortfattade. De beskrev dock alltid stadsdelarnas täthet, struktur, allmänna bebyggelsekaraktär, friytor, trafiksystem mm.

När det gällde detaljplaneringen, det vill säga stadsplanerna, omfattande dessa nästan aldrig hela stadsdelar, utan bara delområdena i dessa. Stadsplanerna utformades ibland i samarbete med fristående arkitektkontor och projektörer, till exempel Vattenbyggnadsbyrån VBB eller Svenska Bostäder. Stadsplanerna var ofta konkreta och detaljerade, men det hände också att man med utgångspunkt i Byggnadsstyrelsens rekommendationer använde sig av så kallade *elastiska stadsplaner*. Byggherrarna fick då själva ganska fritt utforma sina bostadsområden inom de ramar som angavs i generalplanerna. Ofta inleddes projekteringen innan stadsplanerna fastställts. Detta berodde på att de verkliga besluten redan hade tagits, vid informella kontakter mellan stadsbyggnadskontoret, olika kommunala förvaltningar och byggherrarna. Detta pekar på hur viktiga intressenter som gatukontoret och de allmännyttiga bostadsföretagen var för stadsdelarnas utformning.

Områdesplaner

I periodens slutskede, under exploateringen av norra Järva, infördes ett nytt planeringsinstrument, *områdesplanen*, på nivån mellan generalplaner och stadsplaner. Områdesplanerna var omfångsrika handlingsprogram som skulle underlätta noggrann tidsplanering och bra samarbete mellan alla parter. Syftet var även att ge de kommunala beslutsfattarna mer faktiskt inflytande och en bättre bild av slutresultatet.

Arkitekt Sune Lindström, landshövding Erik Westerlind och kommunaldirektören Gustav Berg vid modellen av Täby Centrum 1962. Foto Gustaf Hansson, Stockholms läns museums arkiv.

BYGGANDETS AKTÖRER

Det storskaliga byggandet krävde samarbete mellan en stor grupp olika aktörer, från de enskilda personerna till de stora rikstäckande företagen, politiker, planerare, materialtillverkare och hyresgäströrelsen. Alla har de i högre eller lägre grad påverkat våra förortsmiljöer.

Centralgestalter och informella kontakter

De informella banden var mycket betydelsefulla för samspillet mellan de olika aktörerna. Ett byggande av rekordårens dimensioner skapade en arena för konkurrerande intressen, vilket bidrog till uppkomsten av formella och informella nätverk. Det var till exempel viktigt med goda kontakter med banker, försäkringsbolag och andra finansiärer för att få tillgång till krediter.

Vissa enskilda personer hade ett mycket stort inflytande över byggprocessen i länet. I varje kommun finns en eller ett par ledande personligheter som genom sina kontaktnät påverkat den lokala bebyggelseutvecklingen. I Stockholms kommun var en av de mest drivande personerna finansborgarrådet Hjalmar Mehr, som också var ledamot i Handelshögskolans sty-

*Kallhäll i Järfälla. Ur Platzers bildarkiv,
Stockholms läns museum.*

Brunnsäng i Södertälje. Foto Göran Gelotte.

relse och ordförande i AB Strada. Bolaget var ett kommunalt fastighetsförvärvsbolag bildat 1956 med syfte att köpa mark i grannkommunerna för Stockholms stads räkning. Andra inflytelserika personer i Stockholm som genom sin position även påverkade länet var byggentreprenörföreningens vd och talesman Sten Källenius, även riksdagsman för högerpartiet, och Svenska bostäders vd Albert Aronsson som hade flera viktiga kommunala uppdrag rörande byggnadsverksamheten

Markens fördelning påverkar utformningen

Samordningen av den tillgängliga exploateringsmarken, bostadsbyggnadsprogrammet och de tillgängliga resurserna inom byggnadsindustrin krävde nya rutiner. Fastighetskontoret i Stockholm utarbetade till exempel varje år en rullande femårsplan för markanvisningarna. Den kommunala tomträttsmarken fördelades på olika byggherrekategorier enligt ett kvotsystem som tillämpades av fastighetsnämnden. De kommunala bostadsbolagen tilldelades enligt överenskommelser 2 500 lgh/år, medan de kooperativa anvisades ca 750 lgh/år. Kvoten för de enskilda byggherrarna uppgick till ca 1400 lgh/år, fördelade enligt en särskild turlista med ungefär 100-200 lgh/anvisning. Fördelningen mellan olika byggherrar kom att påverka hur områdena faktiskt är utformade. I vissa stadsdelar gavs markanvisningar till ett fåtal större byggherrar, medan andra stadsdelar uppvisar en arkitektur och planering präglad av ett stort antal mindre, privata aktörer. Ibland kan dock även till synes enhetliga områden vara uppförda av ett flertal olika byggherrar. Ofta syns detta i detaljutformningen, som skiljer sig åt i exempelvis entréernas utformning.

Byggherrar

De kommunala bostadsföretagen var bland de mest produktiva byggherrarna under perioden. De som byggde i egen regi var också aktiva i utvecklingen av de rationaliserade byggmetoderna, och flera bolag etablerade egna elementfabriker. Bildandet av kommunala bostadsbolag hängde samman med planmonopolet i 1947 års bygglagstiftning som krävde planläggning av mark innan den bebyggdes och som gav kommunerna ensamrätt att bestämma över denna planering. Avsikten var att ge kommunerna kontroll över hela byggprocessen och på så sätt hålla kostnaderna nere och samtidigt ge alla bostadssökande tillgång till bostäder.

I Stockholms kommun producerade allmännyttan cirka 30 000 bostäder under åren 1966-75. Kommunen hade under rekordårsperioden sju allmännyttiga bostadsbolag, däribland AB Familjebostäder, AB Stockholmshem, AB Svenska Bostäder, AB Stockholmsbyggen och Hyreshus i Stockholm AB. En stor del av dessa bolags produktion var också förlagd till kranskommunerna vilket hade gjorts möjligt genom Lex Bollmora. Idag återstår de tre förstnämnda bolagen vilka också var de största under rekordåren.

De kooperativa bostadsföretag som var verksamma i Stockholms län var Svenska Riksbyggen, SKB och HSB, varav det senare var klart dominerande. Bland de privata byggherrarna fanns det en mängd firmor däribland kan nämnas Byggnads AB Abacus, Olov Lindgren AB, Ohlsson och Skarne, SIAB, Harry Karlsson AB, Hansson & Höglund Byggnads AB, John Mattson AB och Nya Asfalt.

Byggföretag

För att sänka kostnaderna och få en större kontroll över produktionen byggde flera byggherrar i egen regi, det vill säga med egen byggavdelning, till exempel AB Svenska Bostäder, Hyreshus i Stockholm AB och SKB. Expansionen av verksamheter i kommunal regi bidrog till den privata byggsektorns mobilisering. Det resulterade bland annat i att en del entreprenadföretag växte sig stora och även lärer sig med byggmaterialindustrin. Flera satsade på att kunna erbjuda totalentreprenader för att bli mer konkurrenskraftiga, allt från projektering till färdiga anläggningar. Det uppstod också långvariga beroenden mellan entreprenadbolag och kommunen som beställare. Mindre byggfirmor samarbetade ibland inför större projekt kunde också ett flertal firmor bilda ett gemensamt bolag, vilket exempelvis var fallet med AB Skärholmsbyggen och Co.

Arkitekter

De stora bostadsprojekten medförde att flera stora arkitektkontor skapades, och inom dessa kollektiviserades ofta ritningsarbetet. Enskilda arkitekter framhölls inte alltid och det går sällan att få reda på hur många personer som medverkat i ett projekt. De stora byggherreföretagen HSB, Riksbyggen och Svenska bostäder hade egna arkitektkontor som hade en stor produktion. Gunnar Andersson och Carl-Edvin Sandberg ritade många av Svenska bostäders områden, och György Korodi är arkitekten bakom många av HSB:s projekt. Dessa kontor var flitigt anlitade även av andra byggherrar. Långvariga samarbeten mellan privata arkitektkontor och byggherrar förekom, såsom mellan FFNS och JM, eller Lars Bryde arkitektkontor och SKB.

Under perioden blev det vanligare att markplaneringen av bostadsområden utfördes av landskaps- eller trädgårdsarkitekter. Bland de mest anlitade kontoren finner vi Crammers projekteringsbyrå, Eric Anjou AB, NH Orénto landskap- och markprojektering AB, FFNS, Gunnar Martinsson och Walter Bauer. Inom de stora företagen såsom Svenska Bostäder, HSB och Svenska Riksbyggen hade man egna trädgårdssektioner.

*Ur Platzers bildarkiv,
Stockholms läns museum.*

1960-talets nya stadsdelar har ofta skapats efter en geometrisk princip i kontrast till det omgivande landskapet. Modell av Kallhäll i Järfälla. Platzers bildarkiv, Stockholms läns museum.

DE NYA FÖRORTERNA VÄXER FRAM

Förorternas utformning före 1960

Genom den stora bostadsutbyggnad som startade under 1930-talet fick Stockholm många helt nya stadsdelar. Dessa planerades som helheter av bostäder och service, och med en medveten linje i den arkitektoniska utformningen. I de tidiga förorterna dominerade smalhuset stadsbilden, och strävan efter enhetlighet i utformning och färgsättning var tydlig. Byggnadskropparna placerades ofta parallellt, löst grupperade i terrängen, i enlighet med de internationella idealen om hus-i-park. De nya förorterna kom dock snart att kritiseras starkt. De upplösta planformerna ansågs

ge dåliga förutsättningar för socialt liv. Inspiration hämtades istället från England, och kom till uttryck i grannskapsplanering med syfte att utveckla boendegemenskap genom att skapa förutsättningar för lokalt socialt och kulturellt liv. Samtidigt blev bebyggelsens utformning mer varierad, och betoningen kom allt mer att ligga på materialkänsla, färger och skulptering av huskropparna i kombination med en måttlig skala. Olika hustyper, lamellhus, punkthus eller stjärnhus, blandades, och grupperades i delvis slutna gårdsrum, ofta sammanlänkade till storskaliga former.

Under 1950-talets gång, och under inflytande från grannskapsplaneringens ideal, betonades det kommersiella och kulturella centrumet i stadsdelarna allt mer. Höga hus placerades kring centrum, och bebyggelsens höjd trappades sedan av mot områdets ytterkanter. På så sätt markerades centrumet tydligt, samtidigt som den koncentrerade bebyggelsen höll anläggningskostnaderna nere.

I slutet av 1950-talet introducerades skivhuset (se vidare under rubriken bebyggelsens utformning) som ansågs kombinera de andra hustypernas fördelar. I planerna argumenterade man för de nya idealen och hävdade att alltför småskalig bebyggelse fick negativa effekter på byggekonomi, kommunikationer och service. Genom att uppföra större andel höga hus rådde man bot på detta samtidigt som friytorna, grönska och parker, kunde bli större. I och med skivhusets introduktion togs steget definitivt in i den period av rationalism och storskalighet som på många sätt dominerade 1960- och 70-talets bostadsbyggande.

Årsta centrum invigdes 1953. Stadsdelen blev Sveriges första grannskapsenhet. Bild: Arkitekturmuseets bildarkiv.

I Vällingby lanserades begreppet ABC-stad, det vill säga Arbete, Bostad, Centrum. Stadsdelen är typisk för tidens ideal med en blandning av olika hustyper och en mycket varierad stadsplan. Bild Jan Norrman.

Skiobusen i Bredäng är ett tidigt exempel på hur konsekvent seriebyggande präglade stadsplaneringen. Enligt stadsbyggnadskontoret var målsättningen att använda sig av den billigaste hustypen och placera ut dem enligt ett enhetligt och rationellt mönster. Planen skulle i lika hög grad vara anpassad till bilismens krav som till invånarnas behov av trafiksäkra gångstråk och närbelägna grönområden, SAK.

1960-talets förorter

Under 1960-talet utvecklade de stora bostads- och byggnadsföretagen, ivrigt uppmuntrade av staten, nya typer av flerfamiljs- och småhus, som kunde byggas i stora serier med korta byggtider och samtidigt ge en hög boendestandard. Stadsdelarna anpassades på många sätt till detta industriella byggande, vilket kom till uttryck i en större enhetlighet, storskalighet och täthet. I kontrast till 1950-talets omväxlande stadsbild förespråkades ordning och lättöverskådlighet, något som skulle åstadkommas genom att hustyperna blev färre och planmönstren mer enhetliga. Allt fler flerbostadshus inom varje stadsdel orienterades på samma sätt. Med tiden koncentrerades även bebyggelsen allt mer, med syfte att krympa avståndet till tunnelbanestationer och service, på bekostnad av inre grönytor. Stadsdelarna lades tätare tillsammans, så att bebyggelsen på sina ställen flöt samman till ett sammanhängande band på ett sätt som ger en försmak av det sena 1960-talets och 70-talets planmönster.

Ofta innebar detta också att man i mindre grad tog hänsyn till ursprunglig topografi på byggplatsen. Att plana ut småkuperad terräng blev vanligt, och ursprunglig grönstruktur i bostadsområdena sparades mer sällan. Samtidigt skedde en parallell utveckling mot en mer flexibel byggteknik och mer förfinade planinstrument, som gav tydligare ramar för exploatörernas skyldigheter under byggprocessen och som i periodens slutskede åter gjorde det möjligt att ta större hänsyn till befintlig terräng och natur utanför bebyggelsegrupperna.

Servicen samlades i allt högre grad till centrumanläggningar, som skulle bli tydliga samlingsplatser för invånarna. I enlighet med detta saknas småbutiker i bostadsgrupperna. Andelen småhus ökade i förhållande till 1950-talets stadsdelar. De är alla placerade i stora sammanhängande områden för att göra det möjligt att massproducera småhus på mer ekonomiskt sätt än tidigare.

Kanske det mest kända exemplet på 1960-talets "nya monumentalitet" i Sverige; bostadsområdet Grindtorp i Täby, ritat av Sune Lindström. Från Med maskiner för människan 1975.

Den nya monumentaliteten

En internationell strävan mot monumentalitet uppstod i stadsplaneringen under åren kring 1960. Den mest kände svenska förespråkaren var arkitekten Sune Lindström. Enligt tankesättet hade de moderna transportmedlen som bilar och flygplan skapat ett nytt och snabbare sätt att betrakta staden som motiverade stor skala, svepande linjer och långa perspektiv. Byggnaderna skulle användas som skulpturer för att understryka de riktigt stora dragen i landskapet. Eftersom husen oftast betraktades i rörelse var det viktigt att framhäva bebyggelsens rytm. Lindström själv talar om jazzmusikens "ändlösa rytm" som utgångspunkt för stadsbyggandet. Under 1960-talet ledde tankarna till att den storskaliga bebyggelsen placerades på höjdpartierna, medan lägre hus och grönytor placerades i dalgångarna. Nivåskillnaderna skulle understrykas och landskapet runtom skulle domineras. Man säger i planerna att stadsdelarna ska bli fattbara från olika blickpunkter som grönområden och motorleder.

Även Kallhäll i Järfälla är ett exempel där byggnaderna används som skulpturer i landskapet. Platzers bildarkiv, Stockholms läns museum.

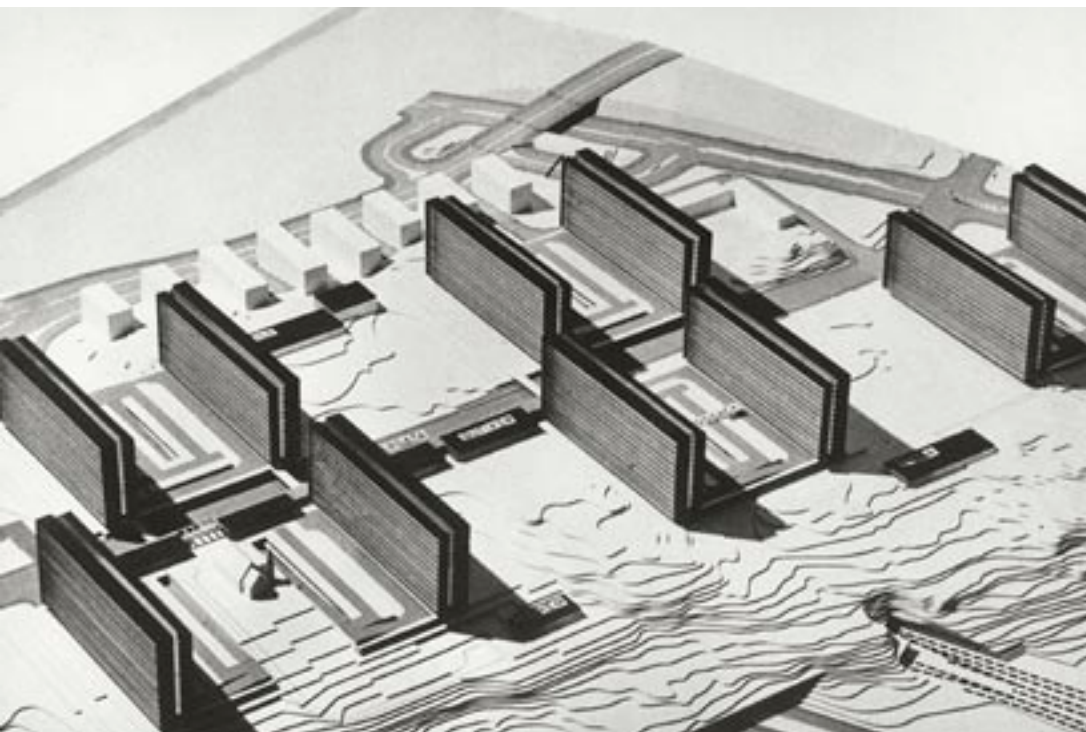
*I Skärholmen dominerar bostadsområdet Höjden
landskapet och blev enligt stadsplanerna
en välkomnande port mot Stockholm.
För att ytterligare understryka detta har
centrumanläggningen en låg siluett.
Bild Albin Dahlström, SAK.*

Det sena 1960- och 1970-talets förorter

Under den senare delen av 1960-talet lanserades en rad nya inslag i planeringen. Bakgrunden var en fortgående kritik mot de tidigare förorterna. Grannskapsplaneringens grundinnehåll samt zonering av funktioner accepterades. Däremot vände man sig emot glesheten och den uppluckrade bebyggelsen i många nya stadsdelar. Nackdelarna ansågs stora, i form av långa gångavstånd, dåligt underlag för service och ödsliga miljöer. Till detta kom en önskan att återigen bygga marknära, då 1960-talet tidvis präglades av en hård kritik mot höghusbyggandet, ofta med sociala argument.

Täthet ger stadskänsla

Stadsbilden i de stadsdelar som nu växte fram präglas av den storskalighet, enhetlighet och strikthet som blivit synonymt med begreppet miljonprogram, och var ett tydligt brott mot hus-i-park-idealet. Bakgrunden var en önskan hos stadsplanerarna att gå tillbaka till äldre stadsmönster, till innerstädernas koncentrerade kvartersbebyggelse och raka gator, samtidigt som man behöll ytterstadens grönska och avskildhet. Utan tvivel fanns det en äkta vilja att skapa goda livsmiljöer. Man ville skapa en effektivare trafikseparering, kortare gångavstånd för invånarna och livligare, mer stadsmässiga miljöer med tillräckligt underlag för detaljhandel och service. Tätheten skulle dessutom göra det ekonomiskt möjligt att uppföra fler låga hus. Men att detta nygamla planideal samtidigt gav goda förutsättningar för ett snabbt och industriellt byggande i stor skala är nog ingen slump. Planerna är rätvinkliga och markintensiva med stora kvarter. Husen ligger närmare varandra än tidigare. 15-20 meter smala gårdar är ingen ovanlighet, medan tidigare bebyggelse ofta placerats med mellanrum på 25-50 meter. Grönytorna är små och har mer karaktären av stadsparkar än grönstråk. Tillsammans med gårdar och gångvägar bildar de ett sammanhängande och omsorgsfullt möblerat system av uterum.

Modellbild från Solna. Planarkivet, Länsstyrelsen i Stockholms Län.

Bandstaden

Ytterligare ett nytt inslag i planeringen var att den koncentrisk modell, med hög bebyggelse kring ett centralt placerat centrum, övergavs till förmån för en bandstadsstruktur, där bebyggelsen grupperades i bälten kring ett centralt band med butiker och gemensamma anläggningar. Detta hade fördelen att bostadsbebyggelsen kunde integreras med centrum utan att zoneringstanken övergavs. Bandstadstanken påminner ibland om de strukturalistiska arkitekturideal som diskuterades livligt på 1960-talet. Enligt dessa skulle både enskilda byggnader och stadslandskapet som helhet bestå av upprepade, likartade moduler som enkelt kunde byggas ut och förändras efter nya förutsättningar och behov. En viktig skillnad är dock att stadsdelarna som växte fram var fixa och färdiga. Rigiditet, inte flexibilitet, präglar planeringen.

Storskaligheten kritiseras

I 1970-talets stadsdelar fick planerarnas önskan att bygga en större andel låga hus fullt genomslag, vidsträckta småhusområden uppfördes. Men man börjar här också ana den kritik mot modernismens stadsplaneideal som skulle få fullt genomslag vid 1970-talets slut. Som ett svar på kritiken mot tidigare förorter uppmärksammades de negativa miljöupplevelser modern byggteknik ansågs skapa i täta stadsdelar. Friytorna är därför omsorgsfullt

Exempel på bandstadsplanering i Husby och Akalla på Järvaområdet. Ur: Områdesplaner för Husby och Akalla 1970.

Näsbydal, Täby kommun. Bild: Gustaf Hansson, Stockholms läns museum.

utformade för att bli ett meningsfullt tillskott för befolkningen och den yttre miljön är ofta varierad till färg och form, med en påtaglig blandning av hustyper och omfattande färgsättningsprogram.

Rekommendation blir norm

Som ett led i planarbetet framställde stadsbyggnadskontoret i Stockholm vid utbyggnaden av stadsdelarna på södra Järvafältet normsamlingen Planstandard 65. Skriften blev av stor betydelse för utformningen av bostadsområden, både i huvudstaden och i landet som helhet. Här behandlas boendedestandard, hustyper, kommunal och kommersiell service, friytor och trafikplanering. Man ger noggranna normer för bland annat utformning och kvadratmeteryta i förhållande till folkmängd. En huvudpunkt i resonemangen var att bebyggelsen måste bli tätare och lägre i de nya stadsdelarna. Vid planeringen av norra Järva kom nästa skrift, Planfaktorer 70. Här säger man att Planstandard på många håll uppfattats som en regelsamling, vilket alls inte varit avsikten. Planfaktorer skulle istället bara vara en analys av förstadsplaneringens problem. Med ett citat från Bostadsbyggnadsutredningens betänkande *Höga eller låga hus* säger man att det är "lösningen av miljöfrågorna" som är det intressanta; att skapa goda livsmiljöer, inte att följa strikta normer.

*Bilder på denna sida och nästa,
Stockholms läns museum.*

Kommunikationerna

En förutsättning för de nya förorternas framväxt var den samtida utbyggnaden av ett modernt kommunikationsnät, som förband bostäder med arbetsplatser och kommersiella centra. I Stockholm byggde utvecklingen på en kombination av privatbilism och kollektivtrafik, i form av tunnelbana, pendeltåg och bussar.

Bilismens betydelse för utvecklingen

Den rekordartade ökningen av bilismen påverkade stadsbyggandet och ställde speciella krav på planeringen. Man hade inte bara det befintliga bilinnehavet att ta hänsyn till, utan även att ökningen antogs fortsätta och rentav accelerera i framtiden. Detta innebar att trafiksystemen, genom gatubredder, skyddsområden på ömse sidor om bilvägarna och parkeringsytor konsekvent måste dimensioneras i överkant. En storskalig utbyggnad av trafiksystemet anpassat för den växande bilismen inleddes på 1950-talet, och fortgick under 1960- och 70-talen.

Utbyggnaden bestod av såväl en rationalisering av innerstädernas trafiksystem, där gator breddades och parkeringshus byggdes på den äldre bebyggelsens bekostnad, som av en utbyggnad av ett nät av förbindelser i form av motorvägar och huvudtrafikleder. Syftet var att förbinda förorterna med varandra och med innerstaden. Vid sidan av marktillgång och tunnelbanelinjer blev de nya trafiksystemen viktiga lokaliserande faktorer i planeringen. Arbetsplatsområdena i de olika stadsdelarna placerades ofta på ett strategiskt sätt invid motorlederna. På detta sätt fick de även funktionen som bullervallar för bostadshusen. Motorvägarna skulle helst vara medvetet utformade, och placerade så att bebyggelsen i de nya stadsdelarna var väl synlig. Stadsdelsgrupperna fick även interna huvudtrafikleder som skulle slussa bilarna från motorvägarna in till stadsdelarnas matargator. De drogs konsekvent utanför bebyggelsen, för att undvika genomfartstrafik.

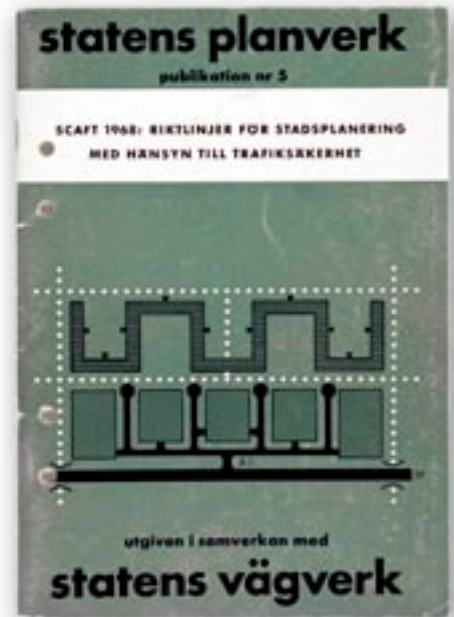

En helt genomförd trafikseparering enligt SCAFT:s principer med gående och trafik i olika nivåer genomfördes på Södra Järvafältet i Stockholm. Från: Generalplan för området kring Rinkeby, Spånga kyrka och Tensta 1965.

Mot en säkrare trafikmiljö

Bilismens tillväxt innebar även att kraven på trafiksäkerhet i de nya stadsdelarna skärptes. Under 1950-talet förolyckades tusentals fotgängare och cyklister, inte minst barn, i trafiken varje år. För att bemöta detta, och i enlighet med de övergripande tankarna om zonering, introducerade man ett nytt inslag i stadsplanerna; trafiksepareringen. Detta innebar att man byggde upp helt separata nät av vägar för bilar respektive gångtrafikanter och cyklister så att de egentligen aldrig behövde mötas.

Under 1950-talet innebar trafiksepareringen oftast att bostadsområdena grupperades kring centralt placerade grönområden, som var helt fria från biltrafik. Matargator löpte fram till husen från en ringled på bebyggelsen utsida. Under 1960-talet ledde bland annat rapporten SCAFT 1968 (Stadsbyggnad Chalmers Arbetsgruppen för Forskning om Trafiksäkerhet) till en vidareutveckling av säkerhetstänkandet. Detta innebar att det förutom kringgående matargator även skulle finnas matarleder som genomkorsade stadsdelarna. Genom att sänka ned dessa gator skulle gångvägar kunna löpa över dem på gångbroar. Nedsänkningarnas slänker skulle dessutom bli bullerdämpande. Från matargatorna skulle nedsänkta säckgator löpa in till garage, som med detta system alltid kunde placeras nära bostadshusen. Bara i undantagsfall skulle bilvägarna förses med trottoarer. Man skapade alltså två helt skilda vägnät i olika plan för bilar och gångtrafikanter, vägnät som i princip mötte varandra endast vid parkeringsplatserna.

Rapporten SCAFT kom att få stort inflytande på trafikplaneringen och påverkar utformningen av trafikmiljöer än idag.

*I takt med ett ökande bilinnehav
kom parkeringsfrågan att bli en
allt viktigare del i planeringen av
de nya stadsdelarna.
Bild: Gustaf Hansson,
Stockholms läns museum.*

Parkeringsfrågan

Lösningen av parkeringsfrågan påverkade i hög utsträckning stadsdelarnas utformning. Under 1950-talet och 60-talets tidigare del löstes frågan oftast genom markparkering eller mindre fristående garage. Parkeringshus eller garage under överbyggda gårdar uppfördes huvudsakligen i större bostadsområden och i centrumanläggningarna. Trafikplaneringen, inte minst parkeringsfrågan, var även en faktor i valet av hustyp. Skivhus, som var produktionsmässigt billiga, användes för att skapa ekonomiska förutsättningar för kostsamma vägnät och för den eventuella utbyggnaden av parkeringshus. Dessutom skulle de höga men förhållandevis smala husen göra att de stora parkeringsytorna inte blev så framträdande i stadsbilden.

Under 1960-talet anlades ofta parkeringshus eller garage under gårdarna mellan husen. På så sätt blev möjligheterna att bygga ut i framtiden mindre. Utvecklingen bort från markparkering var ett resultat av trafiksäkerhetsreglernas skärpning, men det var också en del i strävandena mot tätare stadsplaner. Parkering under däck är ytsnålare än markparkering vilket gjorde att man kunde placera husen närmare varandra. Den högre tätheten skapade i sin tur ekonomiska förutsättningar för byggandet av de dyra parkeringsanläggningarna.

Månadskort med enhetligtaxa för hela länet infördes 1971. Då kostade kortet 50 kronor. Stockholms spårvägmuseums arkiv.

Kollektivtrafik binder samman länet

Tankar om utbyggnad av tunnelbana i Stockholm hade funnits sedan sekelskiftet 1900, och efter flera utredningar resulterade arbetet i att linjen Slussen – Skanstull kunde öppnas 1933. Banan gick delvis i bergtunnel, delvis i öppet schakt, och trafikerades inledningsvis med spårvagn. Först 1941 fattades ett beslut om hur den fortsatta utbyggnaden skulle se ut. Den första sträckningen mellan Slussen och Hökarängen invigdes 1950, och den följdes snabbt av flera. Beslutet fick en utomordentligt stor betydelse för de förorter som byggdes under tiden som följde. Stadsdelarna byggdes i stråk ut från staden, längs de nya tunnelbanelinjer som byggdes ut parallellt. Mellan dessa bebyggelsezoner lämnades stora grönområden i form av kilar, vilka sträckte sig in mot stadskärnan från den kringliggande landsbygden. Grönområdena skulle dessutom skilja stadsdelarna från varandra. De gröna kilar som på så sätt skapades är fortfarande ett karaktäristiskt och värnat särdrag i utvecklingen av Stockholm. Tunnelbanenätet kom även att sträcka sig utanför kommunens gränser och binda samman de stadsdelar som byggdes av Stockholms kommun i angränsande kommuner.

Tunnelbanan uppfattades på många sätt som en framtidsoptimistisk symbol för den nya tiden, och för hela det välfärdsbygge som de nya stadsdelarna representerade. Under 1950- och 60-talen exponerades därför gärna tunnelbanan i de nya stadsdelarna, genom att ges en central placering i centrum. De senare tillkomna delarna av tunnelbanenätet sprängdes

Tunnelbanan placerades gärna centralt i de nya stadsdelarna som här i Vårberg, SAK.

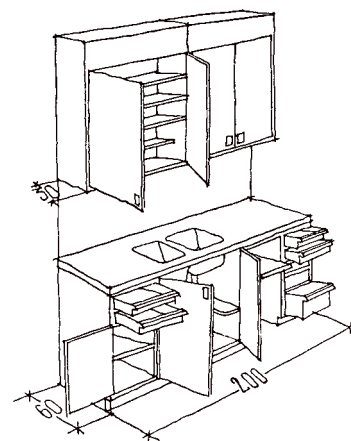
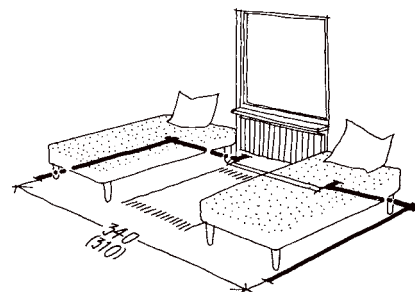
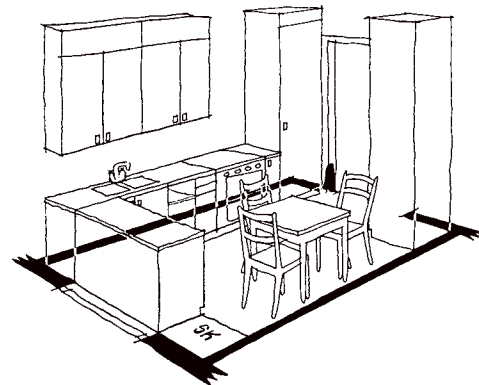
Pendeltågsnätets införande bidrog ytterligare till att binda ihop länets alla kommuner. Stockholms spårvägmuseums arkiv.

dock i stor utsträckning ner i bergtunnlar. Detta innebar att man slapp de skiljande spårområdena, som gjorde det svårare att bygga koncentrerat. Anläggningskostnaderna för bergtunnlarna blev högre, men på längre sikt blev lösningen billigare på grund av minskat underhållsbehov.

Pendeltrafiken utvecklas

Under 1960-talet genomfördes ytterligare en stor utbyggnad av kollektivtrafiken, som fick stor betydelse för Stockholmsregionen. En statlig utredning som lades fram 1964 visade på behovet av en bättre utbyggnad och samordning av länets lokaltrafik. Samordningen skulle ske genom samarbete mellan Stockholms kommun och landsting. I samband med högertrafikomläggningen, som medförde stora förändringar för kollektivtrafiken i Stockholm och bland annat ledde till slutet för spårvägstrafiken, bildades AB Storstockholms lokaltrafik (SL). SL tog över ansvaret för driften av länets lokaltåg och bussar, vilken tidigare åvilat SJ. Detta ledde till att dagens pendeltågstrafik invigdes 1968, samt att ett enhetligt taxesystem infördes för hela länet. Samordningen av lokaltrafiken underlättade resande och pendling väsentligt, och ledde till att länets olika delar knöts tätare tillsammans som en funktionell enhet.

Den sunda bostaden

Under efterkrigstiden utvecklades Sverige från att ha Europas sämsta boende, till att ha en av världens högsta bostadsstandarder. Utvecklingen var intimt förknippad med de massiva satsningarna inom bostadsforskningen. Normerna för lägenhetsstandard så som de kom till uttryck i *God Bostad* baserades på ingående undersökningar av hur bostaden användes för arbete, fritid och vila. Dessutom genomförde Svenska arkitekters riksförbund tillsammans med Svenska slöjdföreningen en omfattande fältstudie av svenska bostadsvanor. Delresultat från studien kom att påverka arkitektkåren under hela efterkrigstiden, och resultaten sammanfattades 1964 i redovisningen *Bostadsvanor och bostadsnormer*.

Resultatet av forskningen blev lägenhetsplaner som skulle vara lättnöblerade, lättstädade och funktionellt anpassade till de moderna livsmönstren. En av de mest betydelsefulla förändringarna av boendet kom med tevens intåg på 1950-talet. Det tidigare sparsamt använda finrummet blev då ett vardagsrum för hela familjen. Lägenheternas hygienutrymmesstan-

dard speglade också en hög ambition. Många fick kombinerade bad- och tvätttrum, ofta med fönster. 1975 hade 95 procent av bostäderna i landet vattentoalett, och 87 procent tillgång till dusch eller bad. Efter krigsslutet 1945 hade motsvarande siffra varit endast 36 respektive 21 procent. I trerummarna från perioden är det inte ovanligt med extra toalett samt ett rum som nås direkt från hallen och kan fungera som uthyrningsrum. Vidare angavs krav på solvärden, för att få ljusa lägenheter, vilket gav utslag i husens placering och orientering samt i fönsterstorlek.

Ett viktigt mål med bostadspolitiken under en stor del av 1900-talet var att råda bot på den utbredda trångboddheten. Under rekordåren uppnåddes det politiska målet att producera bostäder med god utrymmesstandard. Den genomsnittliga trerummaren 1941-1950 var 71 m². Åren 1961-1970 ökade genomsnittsytan till 82 m².

Stor kraft lades under efterkrigstiden på att höja bostadsstandarden i våra hem. Hemmets forskningsinstitut och Statens råd för byggnadsforskning var två av de viktigaste institutionerna som arbetade med att utarbeta normer.

Fotografier från Platzers bildarkiv, Stockholms läns museum. Skisserna från God Bostad.

*Gemensam tvättstuga i Botkyrka.
Stockholms läns museum.*

Det sociala livet

I den planering som tog form efter andra världskriget fanns starka sociala och politiska inslag. Stadsdelarna skulle bli överblickbara lokalsamhällen som gav förutsättningar för samhörighet och hemkänsla. Detta skulle ske genom att man anordnade platser som gynnade det sociala livet, till exempel gemensamhetslokaler och kulturinrättningar av olika slag. På så sätt skulle en demokratisk människa som kännetecknades av initiativkraft och samarbetsvilja utvecklas. Denna grundidé fanns kvar långt in på 1970-talet.

Centralt för det sociala innehållet blev utvecklingen av stadsdelscentrum, där det sociala och kulturella livet koncentrerades. I centrum placerades ofta bibliotek, kulturhus, ungdomsgård och andra typer av samlingslokaler, ofta med närhet till en skola. I anslutning till centrum placerades också vanligen en kyrka.

Under 1940- och det 50-talet koncentrerades centrum kring ett slutet torg eller affärsgata. Torgmiljön skulle hållas fri från genomgående biltrafik, men placeras i nära anslutning till kollektivtrafik. Vanligtvis integrerades de nya tunnelbanestationerna i centrumbildningen.

Handeln rationaliseras

I mitten av 1950-talet rationaliserades handeln, med omläggning från handel över disk till snabbköp i livsmedelskedjornas stora inköpsställen. Rationaliseringen underlättades av en ny konkurrenslag som började gälla 1954, vilken främjade strukturomläggningen och öppnade marknaden för varuhuskedjorna och utvecklingen mot allt större butiksenheter. Redan 1947 hade Kooperativa förbundet öppnat Sveriges första självbetjäningsbutik, Konsumaffären på Odengatan i Stockholm. Självbetjäning slog igenom på bred front i början av 1960-talet.

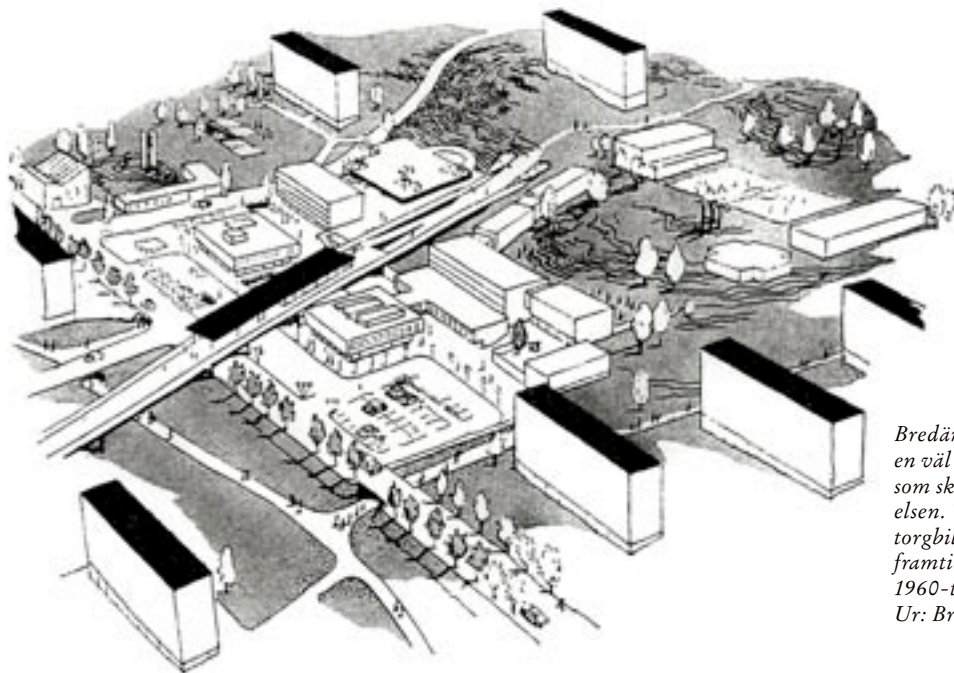
Kooperationens och de stora livsmedelsföretagens uppköp och sammanslagningar av butiker och företag spelade en avgörande roll för hur de framväxande stadsdelarnas centrum kom att utformas, och drev snabbt fram en utveckling mot allt större centrumbildningar. Med tiden kom centrumen att grupperas enligt en hierarkisk ordning, med framförallt två centrumtyper:

- Stadsdelscentrum: grundläggande kommersiell och social service, och ofta med kulturella inrättningar. Denna centrumtyp avsåg betjäna stadsdelens befolkning och tillfredsställa vardagens behov av service. Ideal storlek ansågs vara 10 000 invånare.
- Stadsdelsgruppcentrum: Stadsdelarna organiserades i stadsdelsgrupper med cirka 25 000 – 50 000 invånare. Detta innebar att vissa stadsdelar fick större centrumanläggningar, storcentra, med ett rikare serviceutbud. Hit skulle befolkningen i grannförorterna åka för att handla. På så sätt fick man tillräckligt kundunderlag för specialistbutiker och varuhus, samtidigt som innerstaden avlastades.

För att uppnå önskat befolkningsunderlag eftersträvades en tätare bostadsbebyggelse kring centrumet, vilket oftast åstadkoms med höga punkt- eller skivhus. En koncentrerad bebyggelse kring centrum motverkade även höga anläggningskostnader.

Stadsdelsgruppcentrum skulle locka befolkningen från grannförorterna. För att ytterligare öka attraktiviteten har flera stora centrum på senare år byggts in som här i Skärholmen, SAK.

*Bredängs centrum är ett tydligt exempel på en väl sammanhållen centrumanläggning som skiljer sig från den övriga bebyggelsen. Tunnelbanan som går rakt över torgbildningen är också typisk för framtidsoptimismen i det tidiga 1960-talets stadsdelar.
Ur: Bredäng 1964.*

1960-talets centrum

Utvecklingen från småskalighet, mot storskaliga stadsdelsgruppcentra gick mycket snabbt. På bara några år förändrades servicestrukturen radikalt, och en gradvis förskjutning av fokus skedde från det sociala och kulturella innehållet till mer utpräglat kommersiella anläggningar. Den accelererande rationaliseringen inom detaljhandeln ledde till att de små centrumen blev färre, till förmån för allt större centrumanläggningar, enligt mönster från USA. En decentraliserad struktur med lösa centrumbildningar gav plats för stora stadsdelsgruppcentrum som exempelvis Vällingby och Farsta. Under decenniets gång uppstod en kritik mot den försämrade närservice som blev följden.

Anläggningarna utformades medvetet med en koncentration av olika funktioner, vilket avsåg underlätta kontakten mellan stadsdelsborna. Till skillnad från de storskaliga bostadsområden som uppfördes, var centrumbebyggelsen ofta låg och uppfördes i andra material. Trots förskjutningen mot kommersiell service, betonades centrumets innehåll fortfarande starkt. Om de kulturella aspekterna betonats under 1950-talet, var det nu de sociala inrättningarna som lyftes fram, i form av Försäkringskassa, vårdcentral etcetera. Samlingslokaler gavs ofta en framskjuten plats i förhållande till de kommersiella behoven, och skolan placerades ofta i direkt anslutning till centrum. Avsikten var ett flexibelt utnyttjande av lokalerna, där eleverna gavs tillgång till centrumbildningens kulturella utbud, och allmänheten tilläts utnyttja skolans lokaler för fritidsverksamhet.

I Skärholmen leder rulltrappor från det kommersiella centrum direkt till parkeringen som när den byggdes var norra Europas modernaste parkeringshus, SAK.

Utmed Sibeliusgången i Akalla finns en rad butiker och andra serviceinrättningar. Det breda skärmtaket skapar ett regnskyddat gångstråk genom stadsdelen, SAK.

Skola i Skärholmen, SAK.

1970-talets centrum

De kommersiella krafterna fortsatte under 1970-talet att styra centrum-utvecklingen, och allt större fokus kom att läggas vid vikten av att anpassa anläggningarna efter handelns behov. Inomhustorg eftersträvades i allt högre utsträckning för att undvika negativa effekter av det svenska klimatet, liksom flexibla byggnader, som lätt kunde ändras efter handelns krav. Lösningen var klimatskal, stora hallar med flexibelt inre, där liten möda lades på utformningen av exteriören.

Samtidigt karaktäriseras utbyggnaden i stockholmsområdet delvis av en motsatt riktning, genom utvecklingen av bandstaden. Enligt bandstadsprincipen grupperades som tidigare nämnts stadsdelens bebyggelse kring ett centralt stråk, där handel och service koncentrerades. Servicefunktioner blev på så sätt lättare att nå från hela bostadsområdet. För att sörja för handelns kundunderlag och för att bidra till ett aktivt socialt liv kring stråket integrerades åter bostäder med centrumstråkets bebyggelse. Den under tidigare årtionden avskilda och funktionsseparerade centrumbebyggelsen återfick på så vis både en mer småskalig och integrerad form.

Skolor

Skolbyggnaderna kom under 1950-talet att få en utökad roll för det sociala livet i stadsdelarna. Skolorna skulle fungera som ett naturligt centrum för bildningsliv och tillhandahålla lokaler för fritidsverksamhet av olika slag.

I takt med utbyggandet av allt fler nya stadsdelar och allt större barnkullar kom behovet av nya skolbyggnader att öka under hela 1950- och 60-talen. Under rekordåren uppfördes fler skolor än någonsin i landet. Grundskole-reformen 1962 innebar att skolan omorganiserades och nya krav ställes på lokalerna. Utifrån internationella förebilder eftersträvades så kallade öppenplanskolor, vilket var anläggningar med öppna, centrala studiehallar samt angränsande mindre lärosalar. Reformen sammanföll dock med den stora inflyttningen till storstadsområdena, vilket man inte räknat med i Skolöverstyrelsens prognoser. Det innebar en akut brist på skolbyggnader. Den höga efterfrågan gav också stigande byggpriser och krav ställdes på ett mer rationellt byggande av skolor. Detta ledde fram till att Statens institut för byggnadsforskning 1969 tog fram ett program för projektering och byggande av skolor kallat *Skolbyggglådan*. Programmet innehöll nitton häften som i detalj reglerade alltifrån skolbyggnadens dimensionering till akustik. Skolbyggglådans anvisningar var inte normerande men kom i hög grad att bli det i praktiken.

I Stockholm tog man även fram ett eget program. På Järvafältet fick fyra stycken arkitektkontor uppdraget att rita skolor. De bildade konsortiet tolv skolor, namnet kom av antalet skolbyggnader som projekterades. På samma sätt fick arkitektparet Britta och Kjell Abramsson i uppdrag av

Stockholms stad att utveckla en standardiserad barnstuga. Barnstugan förekommer i två serier från 1967 och framåt. Liknande program finns i många kommuner.

Mot slutet av 1970-talet var den svenska grundskolan i princip färdigbyggd. I efterhand har man kunnat se att många skolor blev byggnadstekniska experimentbyggen med uppenbara brister. Under senare år har detta lett till att så kallade sjuka hus från 1960- och 70-talet har rivits.

Kyrkor

Under 1950-talet inleddes en kyrkobyggnadsepok i landet som inte sett sin motsvarighet sedan medeltiden. Under perioden 1950-77 byggdes inemot 500 kyrkor i landet inom ramen för Svenska kyrkans verksamhet. Till det kom en mängd nya frikyrkor. De flesta kyrkorna byggdes under 1960-talet. Anledningen till denna stora nyproduktion av kyrkobyggnader var främst den betydande folkomflyttning som storstädernas kraftiga expansion under efterkrigstiden bidrog till. De nya stadsdelarna saknade kyrkorum och fick ofta hålla till godo med provisoriska gudstjänstlokaler. Dåvarande biskopen i Stockholmsstift, Helge Ljungberg, påpekade 1959 att målsättningen var att varje stadsdel med ett befolkningstal på minst 5000 personer skulle ha en egen kyrka. Inom Stockholmsstift fanns vid denna period den så kallade Småkyrkorörelsen som en pådrivande faktor. Rörelsen kom även att sprida sig till Göteborgsstift. Målet för rörelsen var att stadsdelskyrkorna skulle finnas centralt i stadsdelarna och att de skulle vara färdiga i samband med inflyttningen till den nya stadsdelen. Rörelsen anordnade bland annat arkitekttävlingar. Samtidigt pågick även ett teologisk-liturgiskt förändringsarbete som kom att förändra synen på kyrkorummet.

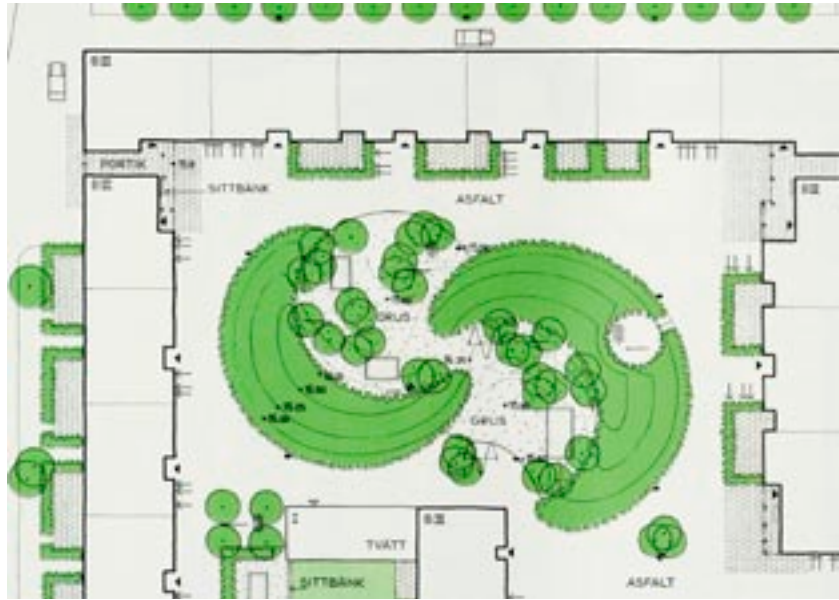
De nya stadsdelskyrkorna fick mer karaktären av en social institution där gudstjänsten är ett av flera sätt att samla människor. Kyrkobyggnaderna innehåller vanligen församlingssalar och fritidslokaler förutom själva kyrkorummet, och fyller en viktig social funktion i många stadsdelar. I de öppna kyrkorummen, som ofta saknar fast bänkinredning, finns en flexibilitet som gör att många olika religiösa samfund kan utnyttja dem. Kyrkan blir därför en naturlig mötesplats för många olika kulturer. Genom att det vanligtvis även finns andra typer av samlingslokaler i kyrkobyggnaderna får kyrkan en central plats i det sociala livet i stadsdelen.

Kyrkans utformning skiljer sig ofta markant från den omgivande bostadsbebyggelsen. Genom att kyrkan var ett unikt objekt fanns möjligheten att arbeta med andra material och förebilder. En speciell typ av kyrkobyggnad utformades under 1960-talet av arkitekten Rolf Bergh och Sigtunastiftelsens Olof Hartman, den så kallade studiokyrkan. Tanken med denna speciella kyrkobyggnad var att den skulle vara en vandringskyrka. Begreppet innebär att den skulle kunna flyttas men även att den skulle kunna användas av olika liturgier. I Stockholms län byggdes ett flertal studiokyrkor varav flera är flyttade.

Östertälje kyrka, ritad av Rolf Bergh, under uppförande i början av 1960-talet. Kyrkan är en av sex som byggdes i Södertälje kommun under rekordåren. Bild: Göran Gelotte.

De gröna ytorna kom under rekordåren att bli allt mer planerade. Det fanns en hög ambition att alla ytor skulle ha en viss funktion och vara en tillgång för de boende. Ur: Barns utemiljö SOU 1970: 1.

Förortens yttre rum

Inom funktionalismen på 1930-talet växte det fram en parktradition som kom att göra svensk trädgårdskonst vida beryktad. De offentliga parkerna ansågs fylla en viktig funktion i det demokratiska samhället, öppna för alla och all slags aktivitet. Förebilden var det svenska landskapet, och parkerna anpassades till platsens karaktär med så få ingrepp som möjligt. Denna varsamma naturanpassning tillämpades också i bostadsområdenas utemiljöer. Stilen har kommit att benämnas som Stockholmskolan och i bräschan för dessa idéer gick Stockholms parkförvaltning med tongivande personer som Holger Blom och Eric Glemme. Den senares arbete speglas på ett utmärkt sätt i exempelvis Norr Mälarstrands stiliserade natur, och han stod även bakom utformningen av torgmiljöerna i Vällingby och Blackeberg. Under sin långa verksamhetsperiod som stadsträdgårdsmästare i Stockholm (1938-71) kom Holger Blom att sätta sin prägel även på rekordårens förortsmiljöer. På Bloms initiativ bildades 1962 *Konstnämnden för utmyckning av allmänna platser, KNAP*, som bidrog till den offentliga konst som förekom rikligt i förorternas grönområden och parker.

Parallellt med den naturlyriska stilen började under 1950-talet internationella influenser göra sig gällande inom svensk trädgårdskonst. En betoning av det arkitektoniska och geometriska är kännetecknande för denna stil. Ytorna är plana, formerna förenklade, material och färger reducerade. Gunnar Martinsson tillhör de främsta bland den skara svenska landskapsarkitekter som arbetade i denna anda. Hans kontor har haft flera uppdrag i Stockholms förorter, bland annat i Skärholmens centrum.

Vårbergstrappan ritad av parkavdelningen vid Stockholms stads gatukontor. Fasadritning av Hjördis Rollhagen 1968. Byggnadsnämndens arkiv, Stockholm.

Den planerade utemiljön

Trädgårds- och landskapsarkitekter kom i och med det ökade bostadsbyggandet allt mer att ägna sig åt planering av flerbostadshusens utemiljöer. Nya arbetsuppgifter tillkom också i anslutning till förorternas stora offentliga anläggningar såsom skolor, daghem och affärscentra. De dimensioner byggandet fick under 1960- och 70-talen förde emellertid med sig en rationaliserad hantering av grönområden. Liksom vad beträffar bostäder utarbetades normer för de yttre miljöerna och deras utrustning för att förenkla projektering och anläggningsarbete. I skrifter som Planstandard 1965, God Bostad och Bostadens grannskap fanns anvisningar för såväl miljö runt bostaden som den övergripande planeringen, uttryckta på ett mycket tidstypiskt sätt i yt- och avståndsregler. Parkförvaltningen fick i allt högre utsträckning en kontrollfunktion i och med att man nödgades överlåta mycket av ritarbetet på konsulter för att kunna hantera alla uppdrag. Under rekordåren utvecklades byggnadstekniken på ett sätt som försvårade att arbeta utifrån givna naturförutsättningar. Den maskinella utrustningen krävde plan mark varför bergsknallar sprängdes bort och svackor jämnades ut av schaktmassor. Landskapet anpassades på så sätt till produktionen. Etableringen av nya växter försvårades av de hårt packade jordlagren. Underbyggda gårdar är vanligt förekommande bland flerbostadshus från denna period. Genom att parkeringsytorna placerades under däck kunde problemet med parkeringsplatser lösas, samtidigt som trafikmiljön blev säkrare för barnen. Växtbetingelserna på dessa gårdar är dock inte de bästa eftersom konstruktionen inte tål tunga jordlager, och växterna står därför ofta upphöjda i lådor.

Grönytorna funktionsindelas

I planeringssammanhang användes begreppet friytor. Begreppet avser den mark som inte används för bebyggelse, vägar eller parkering, och friytorna delas in i gårdsmiljö, kvartersmark och parkmark. Gården är i första hand avsedd för kringliggande hushåll och här skulle finnas lekplatser för små barn med sandlåda och enstaka lekredskap samt sittplatser. Marken är till stora delar hårdgjord för att klara ett intensivt nyttjande och planteringarna är väl avgränsade. Kvartersmarken är grönnare med inslag av naturmark, och har en friare disponering som gör den öppen för rekreation. Större lekplatser kan vara förlagda hit. Dessa gröonstråk är även viktiga genom sin ofta sammanbindande funktion där man kan ta sig till fots eller med cykel till stadsdelens olika delar utan att hindras av biltrafik. Parkmarken placerades vanligen centralt och sträcker gröna armar genom stadsdelen

Blomstergården i Bredäng före ombyggnaden 2000, SAK.

Lekplats i Bredäng formad som en människa, SAK.

Platzers bildarkiv, Stockholms läns museum.

för att vara lättillgänglig via gång- och cykelbanor. Utformningen är öppen och luftig med mestadels anlagd mark men med sparade trädgrupper. Gemensamma anläggningar som parklekar, friluftsscener, bad och idrottsplatser samlades ofta på parkmark. I nära anslutning till de gröna områdena finns ofta skolor och daghem placerade.

Den funktionsindelning som dominerade efterkrigstidens byggande som helhet slog även igenom i planeringen av utemiljön. På gårdarna är lekplatser, gräsmatta och rabatter strängt avgränsade och även på övrig mark är uppdelningen karaktäristisk. På de underbyggda gårdarna blir den funktionsbestämda utformningen än mer markant genom att all växtlighet ligger på växtbäddar. Linjerna är raka, rabatter och planteringar bildar räta vinklar, och gångvägar och murar följer parallellt med husraderna. Växtlighetens funktion som rumsbildare och arkitektonisk volym prioriterades framför träd och buskars individuella egenskaper och prydnadsfunktion. För att åstadkomma enhetlighet och rationalisera skötseln användes få arter och kraven på tålighet var höga. Även till de hårdgjorda ytorna valdes material som kunde klara hårda påfrestningar såsom asfalt och betong.

Miljöförbättrande åtgärder

På många håll kom planeringen av den yttre miljön in i ett sent stadium och områdena var långt ifrån färdigställda när de första hyresgästerna flyttade in. Bristerna bidrog till att det redan 1975 infördes statliga subventioner för miljöförbättringar. Det har resulterat i en mer förtätad och varierad grönska, ny markbeläggning och en upplösning av det enhetliga och rätlinjiga. Växtlighet, pergolor och plank har nyttjats för att bilda skyddade rum och skapa mer avskilda platser. Gårdarna har bebyggts med förråd och sophus och lekplatser har kommit till eller utökats. Förbättringsarbetena har genom åren avlöst varandra och det kan idag vara svårt att avgöra vad som tillhör den ursprungliga gestaltningen. Med tanke på att en stor del av växtligheten var nyplanterad vid utformandet av områdena är det i många fall så att det är först i våra dagar utemiljön har tagit form.

Barnen i rekordårens byggande

I Sverige finns ungefär 50 000 lekplatser, och de allra flesta av dessa har sitt ursprung i rekordårens planering och byggande. Rekordåren innebar att barns behov uppmärksammades i planeringen på ett annat sätt än vad som tidigare varit fallet. Detta berodde delvis på att den snabbt ökande bilismen ledde till oroväckande höga siffror för olyckor där barn var inblandade. Samtidigt uppmärksammades barns psykologiska behov på en mängd andra områden, och barnpedagogiken växte sig stark inom många samhällssektorer. När det storskaliga byggandet utvecklades under 1960- och 70-talen, uppställdes därför tydliga mål för samhällsbyggandet med hänsyn till barns aktiviteter i de nya bostadsområden som uppfördes. Anpassningen skedde både genom en medvetenhet i den fysiska utformningen av bostadsmiljön, och genom strategier för lek- och fritidsaktiviteternas inriktning i området.

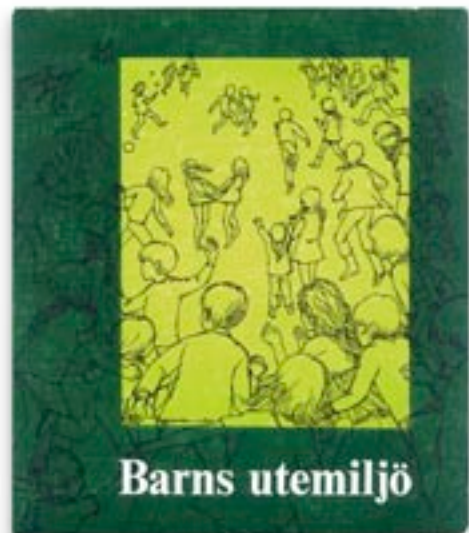

Lekvanor analyseras

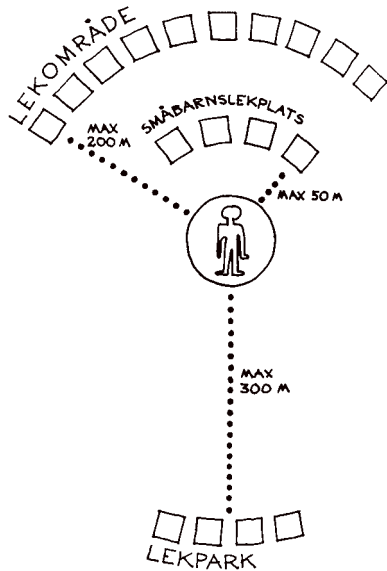
Medvetenheten om den pedagogiska funktionen hos barns lek var stor under 1960- och 70-talen, och i planeringen blev syftet så långt det var möjligt att skapa utrymme för olika typer av lek och aktiviteter. Man eftersträvade platser för lek som var mångtydiga och föränderliga, och som kunde påverkas, omskapas och fyllas med olika typer av innehåll. I takt med att medvetenheten om barns behov ökade, utarbetades normer och rekommendationer för hur den offentliga miljön kunde anpassas efter deras krav. Till grund för dessa låg studier av barns beteenden under olika åldrar, så kallade lekthaneundersökningar. Stor betydelse för gårdars och grönområdets utformning fick de direktiv som formulerades i *SOU 1970:1 Barns utemiljö*. Där framgår tydligt ett ökat samhällsansvar för barns miljöer, vilket innebar att den yttre miljön i nya bostadsområden på olika sätt funktionsanpassades efter dessa behov.

Riktlinjerna tog hänsyn såväl till barnens behov av lek och stimulans, som till deras trafikförmåga. De innehöll anvisningar om lokalisering, dimensionering och utformning av anläggningar för barns utelek, och var avsedda som underlag för kommunala planprogram. Därtill fogades rekommendationer för bland annat den öppna fritidsverksamhetens organisation i kommunerna, vilka bestod av park- och bygglekar med anställd fritidspersonal, ofta i anslutning till intilliggande skola och daghem.

Fortskaffningsmedel av olika slag var vanliga inslag på lekplatserna. Här ett lekflygplan av stål i Bredäng år 2000, SAK.

Den offentliga utredningen "Barns utemiljö" (SOU 1970:1) fick stor betydelse för utformningen av barnens miljöer.

*Schemaskiss över riktlinjer för
lekplatsernas organisering.
Ur: Barns utemiljö (SOU 1970:1)*

*Skulpturgruppen "Domarring" av
Egil Möller Nielsen är placerad i ett
centralt lekområde i Bredäng, och är ett
exempel på hur konst kunde integreras i
lekparkernas utformning, SAK.*

Lekplatserna organiseras

Enligt de riktlinjer som utvecklades, skulle alla bostadshus ha tillgång till lekplatser för de minsta barnen i direkt anslutning till bostaden (max 50 meter) och inom helt trafikskyddat område. Vidare skulle bostaden ha kontakt med ett större sammanhängande trafikskyddat friområde med lekutrymmen, ett så kallat lekområde. På bekvämt gångavstånd från hemmet (max 300 meter) och på trafikseparerat gångvägssystem skulle en lekpark finnas. Lekparken representerade en större variation i lekredskap än lekplatsen, vilken ofta bestod endast av en sandlåda och något enstaka ytterligare redskap. De stadsdelsparker som blev vanliga under efterkrigstiden innehöll ofta riktliga anläggningar för barn, i form av parklekar, fotbollsplaner, källbackar, plaskdammar och mycket annat. Vid sidan av dessa områden skulle ett fritidsområde finnas tillgängligt. Fritidsområdet var ett större terrängområde utanför bebyggelsen med anordningar för friluftsliv, och skulle enkelt kunna nås som utflyktsmål med cykel eller kommunikationer.

Inspiration till planeringen av barnens rum kom från Europa, bland annat ifrån Zürich där stor kraft lagts ner på fritidsanläggningar, och för förtorens första befolkning måste skillnaden mot stadens ofta trånga, mörka och smutsiga miljöer varit slående.

Lek som konst - konst för lek

Lekredskapen hade under rekordårens inledande fas en mer personlig, och mindre standardiserad utformning än vad som sedan blev fallet. Förutom vanligt förekommande redskap som gungor, gunghästar, gungbrädor och karuseller var friare utformade lekskulpturer i trä eller stål vanliga. Dessa hade ofta formen av kommunikationsmedel som båtar, tåg eller flygplan. Kommunikationsmedel av dessa typer var vanliga symboler för den nya internationella stilen under hela modernismen, och i lekplatsens form kan den därför sägas symbolisera såväl själva arkitekturens, som barndomens nyfikenhet och strävan bortom de synliga gränser.

Under perioden fanns en politisk ambition att integrera konstnärlig utsmyckning med vardagens miljöer på ett gränsöverskridande sätt. Ett exempel på det är de lekskulpturer som börjar förekomma redan under 1940-talet, men även den vanliga konstens tillgänglighet för lek och aktiviteter. Under rekordåren suddas ofta gränsen ut mellan konst och lek.

LEKPLATSER

Efterkrigstidens områden innebar en ambitiös satsning på barns miljöer, vilka ofta representerar höga arkitektoniska, pedagogiska och miljömässiga värden. Utifrån dessa platser kan många historier berättas, både om unika livsöden och om samhället som helhet. En hel generations barndom har utspelat sig där, och många minnen och erfarenheter har länkats till just barndomens landskap, i form av gårdar, lekparkar och friluftsområden.

Under 1990-talet uppmärksammades antalet olyckor relaterade till lekplatser och nya normer för säkerhet trädde i kraft 1999 då en gemensam europastandard antogs. De nya normerna ledde till många förändringar på landets lekplatser. Kommunal program för lekplatserna togs fram eller uppdaterades, och vissa lekplatser togs bort, medan andra rustades upp. I båda fallen innebar de nya normerna att många av de äldre, mer unika lekredskap som fanns under 1950-, 60- och 70- talen ersatts av nya.

Genom medvetet underhåll och varsam anpassning till nya säkerhetsnormer skulle vissa av de värden som de äldre lekplatserna besitter kunna bevaras, samtidigt som den uppfinningsrikedom och konstnärlighet som karakteriserade många av tidens lekplatser kan inspirera oss i skapandet av stimulerande platser även för framtidens barn.

*bilder på denna sida och nästa
Albin Dahlström 1999-2000.*

Många lekredskap känns igen från flera olika håll runt om i Storstockholm. I vissa fall finns dock unika objekt som skulpturen "Liten betraktare under blommigt täcke" av Nicke Roséns, ett annat exempel på där konst integreras med lek.

CENTRUM

Det samhälle som rekordarens centrumanläggningar byggdes för har förändrats. Idag koncentreras service i allt större utsträckning till ett fåtal platser, och ett centrums storlek och lokalisering får därmed en avgörande betydelse för möjligheten att även i framtiden attrahera företag och kunder. Varje stadsdelscentrum är unikt. Centrumanläggningarna utformades omsorgsfullt för att ge karaktär åt stadsdelen. Tanken var att den arkitektoniska utformningen var avgörande för möjligheten att skapa socialt och kulturellt levande platser. Under åren har varje stadsdel utvecklats på sitt eget individuella sätt, och mer än något annat har centrumen präglats av de människor, kulturer och lokala livsmönster som möts där. Ett centrum är framför allt en plats med människor, för människor.

För att centrumen ska kunna behålla sin centrala sociala position i stadsdelarna är en anpassning till nya kommersiella krav många gånger nödvändig. Med respekt för de ursprungliga arkitektoniska ambitionerna, och med förståelse för den helhet som bostadsområden och centrum utgör i rekordarens stadsdelar, kan denna utveckling ske på ett långsiktigt ansvarsfullt sätt. De mindre centrumanläggningarna brottas idag med hotet från större anläggningar och från de externa köpcentrum som har vuxit fram under senare år. Det kulturella utbudet har under åren ofta utarmats, och fritidsgårdar och biblioteksfilialer läggs ner. Med ett krympande utbud mister centrum sin naturliga position som mötesplats i stadsdelen eftersom allt färre söker sig dit för att handla.

Kista

Tensta

Sätra

Lösningen att bygga in centrum i ett klimatskal introducerades i Stockholm med Sätra Centrum som invigdes 1965. Idéerna renodlades i Kista Centrum som byggdes under åren 1972-77 som en enda gigantisk byggnad med ett flexibelt inre och en starkt kommersiell inriktning. Under senare år har även öppna centrumanläggningar byggts in som till exempel Tensta och Skärholmen.

*bilder på denna sida och nästa
Johan Stigholt och Albin Dahlström, SAK.*

Värberg

Skärholmen

Rinkeby

Bredäng

DETALJER

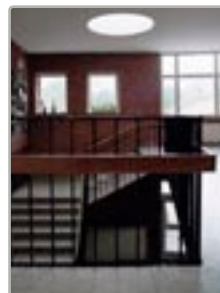
Tensta

Vårberg

Bredäng

Bredäng

Tensta

Bredäng

Underhåll, renoveringar och förändrade standardkrav leder ofta till att detaljer som balkongfronter, fönster och entréer byts ut, och till att färgsättning förändras. Under rekordåren utgjorde just dessa element många gånger byggnadernas enda dekoration, med medveten utformning och ofta i exklusiva material. När portar i ek och dekorerade dörrumfattnings ersätts av lättskött aluminium och kakel, försvinner därför en stor del av byggnad-

ernas ursprungliga kvaliteter. Rekordårens enhetliga och balanserade estetik gör dessutom att även små, enstaka förändringar kan leda till att upplevelsen av arkitekturen förändras radikalt. Särskilt känslig är bebyggelsen för ingrepp som stör eller bryter likformighet och upprepningsmönster. Byte av fönster, balkongfronter, fasadmaterial eller färgsättning kräver därför stor eftertänksamhet, kunskap och förståelse för de ursprungliga intentionerna.

*bilder på denna sida och nästa
Johan Stigholt och Albin Dahlström, SAK.*

VID UNDERHÅLL

och renovering är det bra att tänka på att:

Bredäng

Husby

Bredäng

Bredäng

Fasader har ofta blivit föremål för förändring. Den vanligaste åtgärden är att de målas om. Den ursprungliga ädelputs, som var vanlig under epoken, förlorar då sin skimrande verkan. Råbetongytor har ofta avtryck från formbrädor som använts medvetet för att skapa en levande yta. Vid övermålning försvinner effekten och ytan blir mer livlös.

Tilläggsisolering är en vanlig energibesparande åtgärd som dock visat sig vara ekonomiskt tveksam. Fyra femtedelar av energiförlusterna sker genom otätheter, tak, fönster och ventilation. En tilläggsisolering påverkar husens utformning mycket kraftigt, i synnerhet om man tillför ett nytt ytskikt.

Balkonger är ofta hårt utsatta för väder och vind, och blir därför ofta föremål för renoveringar. Vid renoveringar blir det desto viktigare att den ursprungliga estetiken i möjlig mån bibehålls, och att nya fronter får liknande material, utformning och färg om byte inte kan undvikas.

Fönsterbågar av trä dominerade under rekordåren, men även andra material förekom. Fönstren från perioden varierar i kvalitet, och bristande eller felaktigt underhåll har lett till att fönster från perioden ofta behöver bytas. Vid byte är det särskilt viktigt att tänka på att färgsättning samt dimensioner på bågar och karmar så långt möjligt liknar de ursprungliga, så att fasadens uttryck inte förändras.

Slitage och vandalisering har lett till att de vackra orginaldörrar som funnits på epokens byggnader ofta bytts mot nya i eloxerat aluminium eller plåt. De gamla dörrarna är dock överlägsna såväl estetiskt som kvalitetsmässigt, och har med rätt underhåll en lång livslängd. De utgör dekorativa element hos byggnaderna och bör vid ett byte behandlas som sådana.

TRAFIK

Rekordårens trafiklösningar är ett resultat av en medveten utformning och en strävan av att skapa ett samhälle anpassat till bilismen. Grundteserna under 1960-talet kom att bli trafiksäkerhet och monumentalitet. De stora vägarna skulle placeras in i stora obebyggda rum mellan stadsdelarna, tillsammans med terrängformationer som dalgångar och höjder. Inne i stadsdelarna strävade man efter att de olika vägnäten, bil- och gångvägar skulle bilda ett hierarkiskt system så att varje väg fick en homogen trafikström och säkrare trafikmiljö uppnåddes.

Hjulsta

Tensta

Rinkeby

Husby

Akalla

Skärholmen

Skärholmen

Skärholmen

*bilder på denna sida och nästa
Johan Stigbalt och Albin Dahlström, SAK.*

SKOLOR & DAGHEM

Tensta

Tensta

Rinkeby

Skärholmen

Tensta

Rekordåren innebar, förutom ett bostadsbyggande utan tidigare motstycke i historien, även ett förändrat servicebehov. Det gällde i hög grad barntillsynen. Antalet förvärvsarbetande kvinnor ökad under hela 1960-talet och behovet av daghem växte sig allt större under perioden. Även behovet av skolor ökade i samband med grundskolereformen 1962 som innebar krav på nya typer av skollokaler. Skolor och daghem utgör en betydelsefull del i det samhällsbygge som rekordårens stadsdelar representerar. Den uttalade ambitionen att framförallt skolor även skulle utgöra samlingslokaler gör byggnaderna viktiga för det sociala livet i bostadsområdena. Den snabba utbyggnadstakten av skolbyggnader och daghem ledde till att många byggnader blev av teknisk sämre kvalitet. Detta, tillsammans med minskande barnkullar, har lett till att skolor såväl som daghem rivits eller fått nya funktioner under 1980- och 90-talen.

Rinkeby

Husby

Skärholmen

Rinkeby

Akalla

Kista

Rinkeby

SMÅHUS

De stora småhusområden som uppfördes under perioden kan omfatta flera hundra enskilda byggnader, var och en med en ägare med egen smak och egna behov. Ofta räcker det med att en enda fasad får ny färgsättning, ny fönsterutformning, eller förändras på annat sätt, för att hela områdets estetik ska störas. Småhusområdena är därför extra känsliga för förändringar, samtidigt som äganderätten gör förändringar svårare att stoppa. En medvetenhet hos ägarna om att de gemensamma kvaliteterna bidrar till områdets attraktivitet är därför viktig.

Kälvesta

Kälvesta

Vårberg

Kälvesta

Kälvesta

Kälvesta

Skärholmen

Vårberg

Kista

Akalla

*bilder på denna sida
och nästa
Johan Stigholt och
Albin Dablström, SAK.*

GRÖNOMRÅDEN

Närheten till natur och grönområden är den kvalitet som oftast framförs av boende som rekordårsområdenas största företräde. I Stockholmsområdet, där kraven på ett ökat bostadsbyggande är stora, ses samtidigt dessa områden som möjliga förtätningsytor. Rekordårens bebyggelse karaktäriseras av det faktum att stora bostadsområden med omgivande grönområden planerades som sammanhängande enheter. Grönytorna är inte vad som blev över mellan husen, utan en del i en tydlig arkitektonisk helhet. Utemiljön planades medvetet för att på bästa sätt fylla såväl barns som vuxnas behov av säkerhet, rekreation och naturupplevelser. Såväl livskvalitet som arkitektur är därför beroende av just balansen mellan bebyggelse och grönytor. Särskilt tydligt blir detta när bebyggelsen är mycket storskalig. De omgivande grönområdena blir då lika mycket en plats för rekreation och lek som ett arkitektoniskt element som sätter bebyggelsen i relation till naturens rymd och storslagenhet, och på så sätt mildrar den stora skalans effekter. En stor förståelse för den helhet som grönytor och bebyggelse bildar är absolut nödvändig för att rekordårens stadsdelar ska kunna förtätas utan att deras karaktär och kvaliteter försvinner.

Rinkeby

Vårberg

Bredäng

Bredäng

Bredäng

Bredäng

Sätra

Sätra

Sätra

Bredäng

Bredäng

KYRKOR

Sättra

Tensta

Tensta

Skärholmen

Kista

Under perioden 1950- 77 byggdes inemot 500 kyrkor i landet inom ramen för Svenska kyrkans verksamhet. I de nya stadsdelarna byggdes även frikyrkor. Idag delas många kyrkorum av samfund och religioner som vuxit sig stora i Sverige under senare tid och ibland har Svenska kyrkan helt lämnat över byggnaden till nya brukare. Kyrkan har som samlingslokal och mötesplats klarat omställningen till det nya mångkulturella samhället.

Alla kyrkobyggnader inom Svenska kyrkan uppförda före 1939 är skyddade enligt fjärde kapitlet i Kulturminneslagen. De kyrkor som är uppförda senare skyddas inte av någon speciell lagstiftning utan berörs som all annan bebyggelse av Plan- och bygglagens tredje kapitel. Några av de moderna kyrkorna har man dock beslutat ska omfattas av Kulturminneslagens fjärde kapitel. I tabellen på framgår vilka av de moderna kyrkorna som är skyddade i Stockholms län.

Akalla

Akalla

Kista

Oavsett om en kyrkobyggnad har ett formellt skydd eller ej har kyrkobyggnader ofta ett mycket högt kulturvärde. Den är ett uttryck för våra gemensamma kulturtraditioner samtidigt som den fungerar som en lokal social mötesplats och som en plats för personlig andakt. Många av livets höjdpunkter utspelar sig fortfarande inom kyrkans väggar, vilket ger den en stark symbolisk ställning i människors liv. Traditionellt har också mycket investerats i såväl arkitektur som konstnärlig utsmyckning, och såväl arbete som material håller hög klass. Förändringar som påverkar kyrkobyggnaden eller dess omgivning kräver därför noggranna förberedelser. Redan när man börjar diskutera en förändring eller ett underhållsarbete är det bra att ta kontakt med en antikvariskt sakkunnig person. På museerna finns antikvarier som arbetar med kyrkofrågor och som har erfarenhet av kyrkorestaureringar och underhållsfrågor.

Bredäng

Bredäng

Vårby

*bilder på denna sida
Johan Stigholt och
Albin Dahlström, SAK.*

KYRKOR EFTER 1945

Boo	Graninge kyrka 1960	Nacka	Solna	Bergshamra kyrka 1962	Solna
Botkyrka	Norsborgs kyrka 1973	Botkyrka	Solna	Löftets kyrka 1961	Solna
Botkyrka	Alby kyrka 1989	Botkyrka	Solna	Silverdalskapellet 1969	Solna
Bromma	Famnen 1986	Stockholm	Spånga	Kista kyrka 1978	Stockholm
Bromma	Ängby kyrka 1959	Stockholm	Spånga	Akalla kyrka 1976	Stockholm
Bromma	Mariehällskyrkan 1925/72	Stockholm	S:t Göran	S:t Görans kyrka 1958	Stockholm
Brännkyrka	Fruängens kyrka 1963	Stockholm	S:t Mikael's församling	Segeltorpskyrkan 1970	Huddinge
Danderyd	Mariakyrkan 1959	Danderyd	S: t Mikael's församling	Vårby Gärd 1976	Huddinge
Danderyd	Petruskyrkan 1962	Danderyd	S:t Olof	Tilkyrkan	
Danderyd	Mörby kyrksal 1965	Danderyd	(första Studiokyrkan, flyttad) (1966)1979		Sigtuna
Danderyd	Sätraängskyrkan 1984	Danderyd	Sundbyberg	Fredens kyrka 1973	Sundbyberg
Djurö, Möja & Nämndö	Runmarökapell 1973	Värmdö	Södertälje-Tveta	Hovsjö kyrka 1975	Södertälje
Ekerö	Ekebyhovskyrkan 1980	Ekerö	Trängsund	Mariakyrkan 1987	Huddinge
Essinge	Essingekyrka 1959	Stockholm	Trängsund	Tacksägelsekyrkan	
Farsta	Farstastrandskyrkan 1997	Stockholm		(Trängsunds kyrka) 1957	Huddinge
Farsta	Söderledskyrkan 1960	Stockholm	Tumba	Tullinge kyrka 1958	Botkyrka
Flemingsbergs	Flemingsbergs kyrka 1976	Huddinge	Tumba	Tumba kyrka 1973	Botkyrka
Friluftsfolkets			Tumba	Ängskyrkan	
gudstjänstkommité	Lida idrottskyrka 1957	Botkyrka	(ersätter Broängskyrkan) 1993		Botkyrka
Hammarby	Vilunda kyrka 1975	Upplands-Väsby	Tyresö	Bollmoradalens kyrka 1973	Tyresö
Husby Ärlingbunda,	Märsta kyrka 1955	Sigtuna	Tyresö	Trollbäckens kyrka	
Hägersten	Gröndals kyrka 1969	Stockholm	(ersätter Den gode herdens kyrka) 1992		Tyresö
Hägersten	Hässelby Strands kyrka 1971	Stockholm	Täby	Näsbyrks kyrka 1980	Täby
Hägersten	Uppenbarelse kyrkan 1961	Stockholm	Täby	Tibble kyrka 1976	Täby
Jakobsbergs	Maria kyrka 1981	Jakobsberg	Vantör	Hagsätra kapell 1992	Stockholm
Kallhäll	S:t Lucas kyrka 1977	Järfälla	Vantör	Vantörs kyrka 1957	Stockholm
Lidingö	Bodals kyrka 1973	Lidingö	Vaxholm	Resarö kapell 1968	Vaxholm
Lidingö	Rudboda kyrka 1972	Lidingö	Viksjo	Viksjo kyrka 1971	Järfälla
Lidingö	S:ta Annas kapell 1999	Lidingö	Vårdinge	S:t Johannes kapell 1974	Södertälje
Nacka	Fisksätra kyrksal 1974	Nacka	Vällingby	S:t Tomas kyrka 1960	Stockholm
Nacka	Älta kyrka 1994	Nacka	Västerhaninge	Tungelsta kyrka 1973	Haninge
Odensala	Valsta kyrka 1975	Vallentuna	Västerled	S:t Ansgars kapell 1963	Stockholm
Oscars	Olaus Petri kyrka 1959	Stockholm	Västerled	S:ta Birgittas kyrka 1962	Stockholm
Råsunda	Råsunda kyrka 1967	Stockholm	Västertälje	S:t Mikael's kyrka 1973	Södertälje
Salem	Säby kyrka 1974	Salem	Västertälje	S:t Olovs kyrka 1966	Södertälje
Sigtuna	S:t Ansgars kyrka 1961	Sigtuna	Vätö	Björnhövdas gårds kyrka 1966	Norrmtälje
Skarpnäck	Bagarmossens kyrka 2001	Stockholm	Österhaninge	Jordbro kyrka 1971	Haninge
Skarpnäck	Hammarbykyrkan 1969	Stockholm	Österhaninge	Vendelsö kyrka 1967	Haninge
Skarpnäck	Markuskyrkan 1960	Stockholm	Östertälje	Alla Helgons kyrka 1962	Södertälje
Skärholmen	Bredängs kyrka 1969	Stockholm	Östertälje	S:t Ansgars kapell 1964	Södertälje
Skärholmen	Skärholmens kyrka 1976	Stockholm	Österåker	Åkersberga kyrka 1980	Österåker
Skärholmen	Sätrakyrkan 1966	Stockholm			
Skärholmen	Vårbergs kyrkan 1995	Stockholm			
Sollentuna	Kummelby kyrka 1957/2000	Sollentuna			
Sollentuna	Edsbergskyrkan 1972	Sollentuna			

de kyrkor som skyddadas av kulturminneslagens fjärde kapitel är rödmarkerade

FÖRÄNDRINGAR

Rinkeby

Kälvesta

Gemensamt för de förnyelseprojekt som genomförts i bostadsområden från 1960- och 70-talen har varit att dem ofta utformats som en aktiv kritik mot husens utformning. Nya tilläggen har ofta hämtats från tidigare stilepoker och har förändrat husens karaktär totalt. Denna typ av åtgärder är väldigt kostsamma och idag finns inte längre så förmånliga statliga lån för genomgripande ombyggnader. Det gör att fastighetsägare idag strävar efter mer varsamma lösningar som är mer anpassade till bebyggelsens ursprungliga arkitektur.

Kälvesta

De enhetligt byggda småhusområdena är känsliga för individuella förändringar.

Rinkeby

Saltskog

Bredäng

Turnaroundsombyggnader medförde stora förändringar av den storskaliga bostadsbebyggelsen.

*Bilder på denna sida
Johan Stigholt och
Albin Dahlström, SAK.*

ATT VÄRNA BEBYGGELSENS KVALITETER

Rekordårens bebyggelse befinner sig mitt i en tid av förändring. Under åren har många områden rustats upp genom olika åtgärdsprogram, men ännu är många områden i behov av renoveringar och upprustning efter år av bristande underhåll och låg social status. I denna process är det extra viktigt att bebyggelsens kvaliteter tydliggörs, så att de kan bevaras och utvecklas inom ramen för framtida åtgärder. Erfarenheter från arbete med andra epokers byggande visar att de ursprungliga kvaliteterna vinner i längden, och att det är just bevarandet av de tidsmässiga särdragen som vi senare uppfattar som positiva, estetiskt intressanta och fantasieggande. Rekordårens bebyggelse har alla förutsättningar att uppfattas på samma sätt i framtiden, förutsatt att dess särdrag behandlas med varsamhet och respekt.

Byte av plåtfasad i Södertälje, Bild: Hanna Gelotte.

Exempel på hur upprustning av rekordårens bebyggelse kan ske på varsamt sätt: I Bredängs centrum ledde samarbete mellan de boende och antikvarier vid Stockholms stadsmuseum till att den hårt smutsade betongen målades i en grå kulör som efterliknade den ursprungliga ytan. På bilden målas provytor för att fastställa rätt kulör, SAK.

Rekordårens bostadsbebyggelse präglas av en estetik med basen i geometrisk enkelhet och upprepning. Fasadelement med enbart dekorativ funktion saknas oftast helt, och ersätts av variationer i fasadmateriell, fönsterutformning, balkongfronter och entréer. De rena, avskalade former som är karaktäristiska för epoken är resultatet av en känslig balans mellan de ingående byggnadsdelarna och deras användning. Epokens estetik är därigenom extra sårbar för förändringar som stör eller bryter likformighet och upprepningssmönster.

Stadsdelarna är utformade som helheter av bostäder, centrum och grönområden. Stor vikt lades vid tillgång till service och kommunikationer, och grönområdena utformades för att underlätta rörlighet i området, samt för att fungera för lek och rekreation. Trafiken planerades noggrant för att maximal säkerhet inom stadsdelen skulle skapas. Bebyggelsen orienterades för största möjliga ljusintag, vilket inte bara berörde enstaka byggnader utan kunde leda till att en hel stadsdel trappades av höjdmässigt mot söder. Så är exempelvis fallet i Tensta i Stockholms kommun och Ronna i Södertälje. Resultatet blev färdiga stadsdelar, där mycket lite egentligen kan läggas till eller dras ifrån utan att balansen rubbas. När förändringar genomförs som påverkar området planmässigt är det därför extra viktigt att de utförs mot bakgrund av det övergripande planeringstänkande som kännetecknar perioden, och med kunskap om och respekt för stadsdelen som helhet, med alla dess ingående delar. Idag hörs ofta kritiska röster mot trafiksepareringen i rekordårens bebyggelse, som anses skapa en artificiell miljö med begränsad rörlighet som följd, och grönområden diskuterar som möjliga platser för förtätning. Samtidigt visar undersökningar bland de boende att trafiksepareringen uppskattas, och att den omedelbara närheten till parker och grönområden ses som områdenas främsta förtjänst.

Bebyggelsens förändring

Genom historien har den senast passerade byggnadsepoken ofta blivit starkt ifrågasatt. Det tidiga 1900-talets jugendarkitektur ansågs som höjden av dålig smak på 1930-talet och det sena 1800-talets stenstad blev också hårt kritiserad. I de senare decenniernas debatt har 1960- och 70-talens bostadsområden ibland beskrivits som vår tids största misslyckande och därmed har alla nya åtgärder ansetts vara ett steg i rätt riktning. Ända sedan 1970-talet har rekordårens bostadsmiljöer varit föremål för olika typer av förändrings- och förbättringsåtgärder i samband med förändrade standardkrav. Bland de genomgripande åtgärdsprogram som satt störst spår finns ROT-programmet och de energibesparande åtgärderna under 1980-talet som ofta innebar tilläggsisolering av husen. *ROT-programmet*, ett tioårigt regeringsprogram för renovering, ombyggnad och tillbyggnad pågick mellan åren 1984 och 1994, och innebar statliga subventioner vid ombyggnad av det befintliga fastighetsbeståndet. Programmet fick en fortsättning mellan åren 1996 och 1999.

Bristen i den yttre miljön bidrog till att det redan 1975 infördes statliga subventioner för miljöförbättringar. Under drygt en tioårsperiod tillfördes närmare en miljard kronor i olika åtgärdsprogram. När det gäller grönytor och växtlighet finns en tidsmässig dimension som gör att de ursprungliga intentionerna och kvaliteterna inte omedelbart blir märkbara. Förbättringsarbete i den yttre miljön har genom åren avlöst varandra och det kan idag vara svårt att avgöra vad som tillhör den ursprungliga gestaltningen.

Turn-around – en helt ny estetik

De mest genomgripande förändringarna av bebyggelsen utgör de så kallade turn-around-ombyggnaderna. De genomfördes under 1980- och 90-talet, och innebar ett försök att vända den negativa sociala utveckling som präglade många miljonprogramsområden. Bebyggelsens ursprungliga uttryck förknippades i hög grad med den negativa stämpel som områdena fått. En ny gestaltning blev därför ett av de viktigaste redskapen för att öka attraktiviteten. Resultatet blev genomgripande förändringar av byggnadernas estetik. Exteriört fick byggnaderna förändrade takformer, påbyggda takvåningar, nya fasadmateriell, burspråk, balkonger med mera. Vanligt var även att entréerna förändrades och gavs en mer markerad utformning, samt att dekorativa fasadelement tillfördes. Förändringarna ledde även till att byggnader revs helt, eller att antalet våningar minskades. Det övergripande syftet var att skapa en mer varierad bostadsmiljö, med individuell utformning av bostäder och bebyggelse men också att förändra områdenas sociala struktur. Generellt sett ledde ombyggnaderna till en dragning mot mer traditionell utformning, med sadeltak och tegelfasader som vanliga exempel. De ombyggda husen är även för ett tränat öga svåra att skilja från nyuppförda hus, men plan och gatunät avslöjar ofta att området har en äldre historia.

I kvarteret Tullkvarnen i Rinkeby ledde turn-aroundombyggnaden bland annat till att byggnaderna fick en extra indragen takvåning med sadeltak samt burspråk och nya balkonger, SAK.

Krav på varsamhet vid förändringar

Varsamhet är ett förhållningssätt till vår byggda miljö som vuxit fram sedan 1980-talet, främst som en reaktion mot omilda renoveringar som tagit mycket liten hänsyn till byggnadens egna särdrag. Denna typ av åtgärder har lett till att byggnaders estetiska uttryck förvanskats samtidigt som kulturhistoriska värden gått förlorade. Eftersom de flesta byggnader är delar i större bebyggelsemiljöer, påverkas även upplevelsen av dessa på ett negativt sätt. Tidigare innebar de genomgripande restaureringarna ofta att sociala mönster bryts upp, genom att människor och verksamheter tvingades flytta på grund av det förändrade kostnadsläge som blev en följd av restaureringsinsatserna. Den varsamhetssträvan som växte fram kom därför att gälla respekt för såväl materiella som kulturella och sociala resurser.

Officiellt integrerades kraven på varsamhet vid underhåll och ändring av byggnader i lagstiftningen 1987, i samband med introduktionen av den nya *Plan- och bygglagen (PBL)*. Till skillnad från annan lagstiftning rörande kulturhistoriskt värdefull bebyggelse gäller varsamhetskravet generellt. Det innebär att det riktar sig mot alla typer av bebyggelse utan krav på att de kulturhistoriska värdena ska vara i förväg kända och officiellt utpekade. Varsamhetskravet är på så sätt särskilt viktigt för den vardagligare bebyggelse som inte kommer i fråga för särskilt skydd. En stor del av rekordårens bebyggelse tillhör denna kategori.

I praktiken innebär varsamhetskravet att förändringar alltid ska ske på byggnadens egna villkor, och med respekt för dess egen och den omgivande miljöns egenart och kvaliteter. Kraven i PBL innebär således inte ett förbud mot ändringar, utan en anpassning av deras utformning. Lagstiftningen lägger på så sätt ett stort ansvar på ägare och förvaltare av bebyggelsen.

Varsamhetskravet är ett viktigt led i strävan mot resurshushållning och mot ett hållbart samhälle. Långsiktighet och kontinuitet i förvaltning av bebyggelsen innebär en respekt för de människor som lever i och brukar miljöerna, och som är beroende av dem för sitt vardagliga liv. Genom kontinuerligt underhåll och reparationer kan också många genomgripande restaureringar undvikas, vilket innebär såväl ekonomiska som materiella besparingar. Vanligtvis har gamla material och konstruktioner en högre kvalitet och en längre livslängd än moderna lösningar. Materialmässigt är dock rekordårens byggnader av ojämn kvalitet. Det tidiga 1960-talets byggande kännetecknas ofta av en hög kvalitet och omsorg om material och detaljer. Rationaliseringen av byggandet innebar dock att många nya material introducerades, samtidigt som kvaliteten på framförallt trä försämrades kraftigt under 1960-talets gång. Fortfarande är kunskapen dålig om de kemiska och mekaniska faktorer som påverkar livslängd och nedbrytning av rekordårens material.

Genom det stora underhållsbehov som byggnadsbeståndet nu uppvisar har frågan alltmer kommit att uppmärksammas, och forskning för att höja kunskapen inom området pågår såväl i Sverige som internationellt.

DETTA SÄGER LAGEN

Plan- och bygglagen, 3 kap § 10. Krav på varsamhet vid ändring av byggnad:

Ändring av byggnad ska utföras varsamt så att byggnadens karaktärsdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas tillvara.

Plan- och bygglagen, 3 kap 13 §. Krav på varsamhet vid underhåll:

Byggnadens yttre ska hållas i vårdat skick. Underhållet ska anpassas till byggnadens värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt samt till omgivningens karaktär.

Varsamhetskravet gäller, i enlighet med 3 kap 11 §, även för ändringar och underhåll som inte kräver bygglov eller bygganmälan. Även de tekniska egenskapskrav som ställs i Lagen om tekniska egenskapskrav på byggnadsverk, m.m. (BVL § 2), ska iakttas med beaktande av de varsamhetskrav som finns i 3 kap PBL.

Boverkets allmänna råd om ändring av byggnad,
Allmänna råd 1996:4 (BÄR):

- *Låt byggnaden, dess egenskaper och karaktär vara utgångspunkt för åtgärderna.*
- *Rådgör tidigt med brukaren, kommun och antikvarisk expertis.*
- *Begränsa ingreppen och bevara och reparera det som fungerar. Sträva efter att tillgodose nya funktionskrav med utnyttjande av byggnadens egna möjligheter.*
- *Sök lösningar som stämmer överens med byggnadens gestaltning och tekniska utförande både i helhet och detaljer.*
- *Välj lösningar och material som underlättar ett långsiktigt underhåll och som i framtiden medger utbyte eller förnyelse utan stora ingrepp.*

Varsamhet kräver kunskap

Få företeelser i byggandet har skildrats så schablonmässigt som just rekordårens och miljonprogrammets bostadsområden. Kritiken startade med den så kallade Skärholmsdebatten 1968. Denna inleddes av författaren Lars Gyllensten som dagen efter invigningen av Skärholmens centrum gick till skarpt angrepp mot den, enligt honom, genomkommersialiserade och människofrånvända anläggningen. Gyllenstens inlägg kom att bli ett startskott för en våg av kritik mot bostadspolitiken som växte sig allt starkare. Det var en på många sätt berättigad kritik mot ett byggande som satte brukarna och deras behov i andra hand.

Idag har dock områdena utvecklats och förändrats såväl fysiskt som socialt. Bebyggelsen balanseras av en uppvuxen grönska och utemiljöer som ofta genomgått genomgripande förbättringar, samtidigt som byggnaderna ofta uppvisar brister i underhåll och omsorg. Kommunikationer och service har anpassats efter nutida behov och begränsningar, vilket inneburit att kollektivtrafik och tillgänglighet ofta förbättrats sedan tillkomsten medan social, kulturell och kommersiell service i vissa fall rustats ned. Samtidigt har rekordårens förorter utvecklat egna, unika livsmönster, ofta som en konsekvens av en etnisk blandning hos befolkningen. På samma sätt som alla andra miljöer har även 1960- och 70-talets bostadsområden laddats med minnen och historia. För de generationer som vuxit upp i rekordårens bostadsområden och för dem som bott där sedan de byggdes är dessa miljöer en hembygd. För många nya svenskar är detta bilden av Sverige.

Trots denna utveckling domineras vår syn på denna bebyggelse fortfarande av den bild som skapades redan under utbyggnadsperioden. Bilden har efter hand kompletterats med nya föreställningar, vilka alla har det gemensamt att de understryker förortens "annorlundahet", som en företeelse tydligt separerad från det övriga urbana landskapet. Hit hör negativa bilder om den fysiska miljön som grogrund för segregation och kriminalitet, men även positiva bilder av förorten som en exotisk plats, representerad av spännande mat och en ny, hip, ungdomskultur.

Att arbeta med rekordåren som kulturmiljö

För att rekordårens bostadsområden ska kunna utvecklas enligt varsamma principer krävs en djupgående kunskap om platsernas verkliga betingelser, baserad på en förståelse för såväl de ideal som dominerade vid deras tillkomst, som om de sociala och kulturella livsmönster som utvecklats. Först med denna kunskap kan en nödvändig precisering av värden och brister göras, som kan fungera vägledande i förändringsprocesser.

Grundläggande för förståelsen för de antikvariska värdena i rekordårens miljöer är bebyggelseinventeringar som ger en detaljerad kunskap om

Antikvarier vid länsstyrelsen i Stockholms län under inventering av rekordårens bebyggelse i Stockholm, SAK.

Antikvarier vid länsstyrelsen i Stockholms län under inventering av rekordårens bebyggelse i Stockholm. bild Albin Dahlström.

bebyggelsen i dag i kombination med historiska och arkivaliska studier. Totalinventeringar, där hela bebyggelsemassan studeras och dokumenteras, utgör den bästa basen. Dessa är dock resurskrävande, och i storskaliga miljöer kan de utgöra ett tungt redskap. I många fall kan arbetet förenklas av att epokens homogent gestaltade bostadsområden kan beskrivas som enheter, och inventeringen kan därmed utföras mer översiktligt. Fördelen med ett sådant arbetssätt är att miljöernas övergripande samband och strukturer kan ges en mer framträdande roll. Detta är särskilt viktigt under epoker som rekordåren, då planernas medvetna utformning ofta var starkt värdebärande.

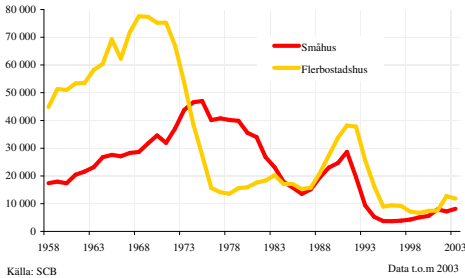
För att ge en rättvis bild av bebyggelsemiljöer krävs ett bredare kunskapsunderlag än det som inventeringar kan åstadkomma. De som bor och brukar miljöerna har ofta en unik kunskap om sina områden, som kan bidra till att konkretisera och tydliggöra värden och kvaliteter. För att inhämta denna typ av kunskap krävs en konstruktiv dialog mellan brukare och kunskapsinhämtare. Det finns många olika sätt att skapa dialog genom intervjuer, gåturer, samarbete med skolor och lokala föreningar och annat. Man bör dock vara medveten om att varje informant ger sin egen bild av verkligheten och olika individers uppfattning kan variera. Materialet representerar en kvalitativ kunskap som kräver en djupare analys.

Sammantaget kan sägas att en varsam förändring bäst uppnås genom ett ansvarstagande för den befintliga miljön, baserat på kunskap om historiska samband och respekt för lokala kvaliteter och livsmönster. Den sammanlagda kunskap som inhämtas under processen är också vägen till en konsensus om kvaliteterna i miljöerna från denna epok.

BEBYGGELSENS UTFORMNING

Miljonprogrammets bebyggelse beskrivs ofta som stereotypa områden bestående av storskaliga hus utan några egentliga arkitektoniska kvaliteter. Men en närmare granskning av bebyggelsen ger en annorlunda bild. Färg, form och lekfulla detaljer finns parallellt med grå betongytor. Bebyggelsen är värd att studera närmare. Hur byggdes husen? Vilka typer av hus byggdes? Vilka material användes? Genom att ställa frågor till arkitekturen kan man upptäcka kvaliteter som kan hjälpa oss att omvärdera bilden av rekordårens bebyggelse.

*Under 1970-talet ökade produktionen av småhus drastiskt på flerbostadshusens bekostnad.
Källa: Statistiska Centralbyrån.*

Stora och små hus

Rekordåren förknippas ofta med den storskaliga bebyggelsen. I verkligheten utgjorde småhusen en anseelig del av epokens byggande, speciellt under den senare delen av perioden. Under rekordåren byggdes fyra typer av flerbostadshus; lamellhus, skivhus, loftgångshus och punkthus. Utöver dessa förekommer en form av flerbostadshus där punkthus, loftgångshus och radhus kombineras till gemensamma komplex.

Lamellhus

Lamellhus är epokens vanligaste hustyp. De utgörs av friliggande längor med två till fyra våningar och två eller fler trapphusenheter. Varje trapphus betjänar två till fyra lägenheter per våningsplan. Allra vanligast var hustypen med tre våningar utan hiss. Det beror på att det under en lång period föreskrevs hiss endast om golvet i översta bostadsplanet låg mer än nio meter över mark. Byggnaderna är ofta placerade parallellt eller i vinkel mot varandra, så att gårdar bildas mellan husen. I början av rekordårsepok- en försågs lamellhusen oftast med sadeltak och putsfasader. Senare blev motfallstak och fasader av betongelement vanligare.

Skivhus

Skivhus är höga lamellhus, friliggande längor, ibland böjda med minst två trapphus och fler än fyra våningar. Det är även vanligt med en eller flera suterrängvåningar. Skivhus inom ett område är oftast orienterade i samma väderstreck. Skivhusen har i allmänhet motfallstak och i början av 1960-talet försågs de oftast med fasader av puts, som efterhand i allt större utsträckning ersattes av betongelement.

I början av epoken byggdes många skivhus med åtta till nio våningar. De var ekonomiska i den meningen att de klarade sig från brandmyndigheternas krav på dubbla hissar och särskild brandisolering i trapphusen, vilket krävdes vid högre hushöjder. Höjden motsvarade den högsta nivå som kunde nås med hjälp av brandkårens stegbilar.

Den växande kritiken mot höga hus i början av 1970-talet gjorde att man i stadsbyggnadsdebatten framhöll den gamla stenstadens attribut. Resulta-

Rekordårens vanligaste byggnadstyp var ett putsat lamellhus, ofta med traditionellt sadeltak. Här i kvarteret Rönnsö i Värberg, SAK.

De storskaliga skivhusen i Akalla ligger i nära anslutning till naturen och det äldre jordbrukslandskapet på Järvaåfältet, SAK.

tet blev tätare förortsmiljöer med rutnätsplan och kvartersstruktur. Skivhusen begränsades under denna period ofta till sex våningar, ett ideal som härstammar från höjden för den traditionella bebyggelsen i Stockholms innerstad. I slutet av perioden återkom dock de riktigt höga husen i vissa av länets kommuner.

Loftgångshus

Loftgångshus är längor med dubbelsidiga lägenheter, där varje lägenhet har entrén mot en utanpåliggande öppen korridor. Loftgången betjänas av ett eller fler trapphus som oftast, även i de fall huset inte är högre än tre våningar, har hiss. Loftgångshusen förekommer i allt från två till sju våningar, ibland med en eller flera suterrängvåningar. De är ofta placerade parallellt eller vinkelrätt mot varandra, ibland med högre och lägre byggnader inom samma område. Loftgångshuset är en ekonomiskt rationaliserad byggnadstyp i den meningen att varje trapphus och hisschakt kan betjäna betydligt fler lägenheter än de traditionella trapphusen. Loftgångshusen förekom i liten utsträckning i början av epoken men blev allt vanligare mot slutet.

Punkthus

Punkthus som var vanliga under 1950-talet blev under 1960-talet mer ovanliga. Begreppet innebär friliggande hus med ett trapphus placerat centralt i huset. Trapphusen betjänar oftast fyra till sex lägenheter per våningsplan. De har vanligtvis ett dubbelt motfallstak. Planen är ofta rektangulär, så att de till det yttre liknar lamellhus eller skivhus, eller är av stjärnhustyp. Vanligen har punkthusen fler än fem våningar men under perioden uppfördes även låga punkthus, om endast tre våningar.

Småhus

Bland småhusen förekommer radhus, parhus, kedjehus, atriumhus och friliggande hus. Småhusen uppfördes under rekordårsepoken i allmänhet i grupper om ett flertal bostäder, ibland flera hundra, med likartat utförande. Småhusen var ofta så kallade typhus vilket innebar att vissa standardutföranden kunde kombineras på olika sätt inom samma område. Ett visst utförande kunde också återkomma i ett flertal olika områden, långt från varandra.

Radhuset var den dominerande småhustypen under perioden. De utgör långt mer än hälften av alla småhus. Därefter kommer parhus, friliggande hus, kedjehus och atriumhus. Vanligen tillhör varje bostadsenhet en separat och enskilt ägd fastighet. Undantag förekommer, oftast bland radhusen, där ett helt område kan utgöras av en enda fastighet. Området är då normalt uppfört av allmännyttan och upplåtelseformen är hyresrätt. Ibland förekommer även att hela områden som utgör en fastighet har upplåtelseformen bostadsrätt.

Brutalistiska loftgångshus i kvarteret Kvarntullen i Rinkeby, SAK.

I kvarteret Storholmen i Värberg har punkthusen kopplats samman två och två, SAK.

Radhus i Kvarteret Traviata i Kälvesta med en kombination av stående och liggande träpanel och med tvärställda sadeltak, SAK.

Färg och form

Rekordårens estetik är upprepningens estetik. De bostadsområden som byggdes är ofta storskaliga och omfattar många byggnader som har likartade uttryck. I detaljerna och materialvalen finns dock en medvetenhet och ett tydligt stilideal. Utmärkande är en positiv inställning till moderna material och starka internationella modernistiska influenser. De uttrycksmedel som användes koncentrerades till några få detaljer såsom fönster, balkonger och entréer samt själva fasadbehandlingen. Trots detta förekommer stor variation mellan olika områden och lokala skillnader mellan kommuner.

Fasader

Tvårt emot många föreställningar användes i mycket stor utsträckning traditionella fasadmaterial i rekordårens byggnadsproduktion. I Stockholms län är puts det vanligaste fasadmaterialet på rekordårens flerbostadshus. I början av perioden användes ofta en finkornig sprutad, genomfärgad puts med inblandning av krossad glimmer vilket ger en skimrande och gnistrande verkan i solsken. Det var inte ovanligt att man valde att putsa husen i flera färger för att skapa variation i fasaden. Under 1960-talets andra hälft upphörde gradvis glimmerinblandningen, men användningen av genomfärgad sprutputs fortsatte.

Tegel var även under rekordåren ett vanligt material. Det som var nytt för perioden var dock att teglet inte användes som konstruktionsmaterial i stommar utan som ett rent fasadmaterial. Det var inte ovanligt att man tillverkade färdiga betongelement med ett ytskikt av tunt fasadtegel. Under 1960-talet blev det även vanligt med en ny typ av fasadtegel nämligen kalksandstegel, vanligen kallat mexitegel. Materialet blev väldigt populärt under den senare delen av 1960-talet och under 1970-talet.

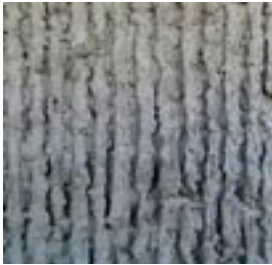
Träpaneler fick stor användning i fasadutformningar, särskilt i småhusbygget. På småhusen blev det vanligt med hela träfasader medan panelen ofta användes i kombination med andra material, t.ex. puts eller tegel, på flerbostadshusen. Vid utformningen av fasaderna eftersträvades ofta en horisontell effekt och paneler användes för att understryka denna horisontalitet. Andra material som användes just för att ge rytm åt fasader var olika typer av skivmaterial såsom plåt, eternit eller glasfiber.

Fasadelement av betong är kanske den typ av material som mest förknippas med rekordårens byggande. De blev vanligare under den senare delen av perioden. Betongelement kan bearbetas på olika sätt och får därigenom olika ytor. Byggföretaget Ohlsson & Skarne använde t.ex. krattade element. Det innebär att ytan bearbetats med en kratta innan betongen härdat. En annan typ av yta som var vanligt förekommande är så kallad frilagd ballast. Uttrycket innebär att ytskiktet täckts med ett lager av småsten som gjutits in i ytan och sedan blåstrats fram.

Träpanel och mexitegel var en vanlig fasadkombination i 1970-talets småhusbygge. Kälvesta, SAK.

Ohlsson & Skarnes betongelement, det så kallade skarnesystemet S66 hade en karaktäristisk, krattad yta, SAK.

Elementbyggda hus i Tensta uppförda i skarnesystemet, SAK.

Fasad i Bredäng utförd i ädelputs i två nyanser, SAK.

I Husby, uppfört kring mitten på 1970-talet, färgades fasadelementen in i starka färger, SAK.

Färgskalan var relativt nedtonad under större delen av perioden. I början av 1970-talet blev det dock vanligt med kraftig färgsättning i t.ex. brunt, blått, orange eller rött. Den kraftiga färgsättningen förekom även på fasader med genomfärgade betongelement. Den starka färgskalan var i vissa fall resultatet av mycket genomarbetade färgsättningsprogram. Till exempel kan nämnas Västra Flemingsberg. Där arbetade arkitekten Hans Matell och konstnären Gert Marcus fram en färgsättning som skulle ge olika upplevelser när man rörde sig i området samt bidra till områdets identitet. De starka kulörerna var noga utprovade i förhållande till varandra och till omgivningen. Färgsättningen skulle även bidra till att mildra upplevelsen av byggnadernas storlek. Samma funktion hade färgsättningsprogrammet för Akalla i Stockholms kommun, som utfördes av Staffan Hallström, konstnären bakom den kända målningen *Ingens hundar* och en framträdande profil i 1960-talets svenska konstliv.

Balkonger

Under rekordåren försågs nästan alla byggnader med balkonger. Vid sidan av traditionellt utanpåliggande balkonger blev det allt vanligare att balkongerna drogs in i fasaden. Till balkongplattor användes förtillverkade betongelement. Balkongfronterna tillverkades i plåt, eternit, aluminium, eller i gjuten betong. Balkongerna var ett av de få arkitekturelement som den sena modernismen kunde använda för att artikulera en fasad. Den sparsmakade estetik som dominerar rekordårens bebyggelse gör därför balkongerna extra viktiga för fasadens karaktär.

Fönster

Fönster är alltid en mycket viktig del i utformningen av en byggnad. Detta gäller alldeles särskilt för rekordårens enkla fasader, där fönstrens artikulering kan vara det enda starka uttrycket. Ofta användes en enkel och likformig fönstersättning, som kan ge byggnaden en monoton prägel, men rytmiska variationer i fönstersättningen användes även som ett medvetet arkitektoniskt uttryck av många arkitekter. Glasen var stora och fönsterytan delades ofta in i en större och en mindre del, där den lilla var avsedd för vädring.

Fönsterbågar av trä dominerade under rekordåren, men även andra material förekom. På 1950-talet började metallfönsterbågar tas i bruk. Under rekordåren förekommer dessa främst på byggnader för olika typer av service och inte på bostadshusen, där träfönster fortfarande dominerade. Träbågar från perioden varierar dock i kvalitet, och undermåligt virke har lett till att bågarna klätts in med plåt eller till att såväl karmar som bågar bytts till metall.

I Hjulsta centrum, uppfört 1971-75, har en stark gul accentfärg använts för att tydligt skilja ut centrum från den övriga bebyggelsen, SAK.

Effekten av de indragna balkongerna har i kvarteret Par Bricole i Bredäng förstärkts av fönstrens placering och fasadens färgsättning, SAK.

Genomgående entréer med utgång på byggnadens båda sidor blev vanliga under rekordåren. Ofta var portarna, som i denna byggnad i Bredäng, indragna i fasaden, SAK.

Entréer

Entréer tillsammans med balkonger och fönster ger möjlighet att bryta upp och ge rytm åt fasaderna. Flerbostadshusens entréer ligger ofta indragna i fasaderna, ibland markerade med skärmtak, och ofta utrustade med dörrar i exklusiva material som ädelträ, glas och blank stålplåt. På samma sätt omges de inte sällan av en omfattning i sten, marmor eller kakel. Entréerna utformades ofta genomgående, så att trapphus och hissar kunde nå från båda sidor av de större byggnaderna.

I motsats till vad som är fallet med epokens exteriöra utformning, kan flera olika typer av dekorativa element återfinnas i byggnadernas interiör. Särskilt entréernas interiörer blev ofta ambitiöst utformade med stort intag av dagsljus, exklusiva material och konstnärlig utsmyckning. Även funktionella detaljer som dörrhandtag, ledstänger och belysningsarmaturer utformades ofta omsorgsfullt.

Under rekordåren kunde segment av hela byggnader förtillverkas industriellt. Byggnadsdelarna monterades sedan enkelt ihop på plats. Platzers bildarkiv, Stockholms läns museum.

Konstruktion

Resultatet av rekordårens rationaliserade byggande syns tydligare än någon annanstans i de konstruktiva lösningar som utvecklades under perioden. Under 1950-talet började ett antal olika industrialiserade byggsystem introduceras. Allt fler byggnadsdelar förtillverkades industriellt, och standardmått för byggelement, så kallad modulanpassning, infördes. Hot om avskaffade byggnadssubventioner ledde under 1960-talet till ytterligare försök att hålla byggkostnaderna nere. Byggföretagen begränsade därför sina varusortiment för att utnyttja stordriftsfördelarna med många exemplar i varje serie. Den prisdämpande effekten blev dock begränsad i och med att varje företag skapade sina egna system som oftast kunde kombineras med byggdelar bara från det egna företaget.

Hovsjö i Södertälje under uppbyggnaden 1974–75. Platzers bildarkiv, Stockholms läns museum.

Stommar

Bostadshusen under rekordåren byggdes med olika former av betongstomme, antingen gjuten på plats eller med ett prefabricerat elementsystem. Den vanliga platsgjutna stommen var en så kallad bokhyllestomme. Namnet beskriver konstruktionen där gavlar och tvärgående mellanvägar var bärande och sammangjutna med bjälklagen. Utfackningarna i långsidornas ytterväggar fylldes med olika fasadmateriäl som lättbetong eller träreglar som fick ett ytskikt av puts, tegel eller olika typer av skivmaterial. Utfackningarna kunde även kombineras med förtillverkade fasadelement av betong.

Det fanns ett antal fabriksstillverkade elementsystem under epoken, däribland vinklelementsystemet, corpusmetoden, Allbetong och store-elementsystemet. Det system som blivit mest känt är det så kallade Skarne-systemet S66, som fått sitt namn efter tillverkaren Ohlsson & Skarne. Systemet blev även en stor exportframgång och företaget etablerade fabriker i bland annat Frankrike, Tyskland, Storbritannien och USA. S 66 bygger på prefabricerade bärande betongelement som, likt ett korthus, monterades på plats. I denna konstruktion är lägenhetsavskiljande väggar, pelare, bjälklagselement och fasadelement bärande. Fasadelementen är av sandwichkonstruktion där den inre betongskivan är den bärande delen av elementet vilken sammanfogades med bjälklagselementen. Karaktäristiskt för Skarne-elementen är att de ofta utformades med en krattad betongyta i det yttre skiktet.

Arbetare på fabrik monterar förtillverkade väggelement för småhus. Platzers bildarkiv, Stockholms läns museum.

Till småhusen användes ofta en stomme av träreglar eller förtillverkade lättbetongelement. En vanlig variant av sådana element var våningshöga, 50-60 cm breda och spontade. De användes till såväl ytterväggar som bjälklag. Även takstolar var ofta fabriksstillverkade och lyftes på plats med hjälp av kranar. Under perioden förekom ett flertal experiment i småhusproduktionen med smalare element såsom fiberplank och andra element-system.

Platzers bildarkiv, Stockholms läns museum.

Grundläggning

Grundläggningen till såväl flerfamiljshus som småhus utgjordes oftast av en armerad, gjuten betongplatta. Plattan vilar på en bädd av packad sprängsten, grus, lättklinker eller sand. Den synliga delen av husens sockel utgörs ofta av putsade lättbetongblock, färdigtillverkade sockelelement av betong eller någon typ av skivmaterial som vilar på grundplattan. Om husen byggdes med källare så utgjordes källarmuren till flerbostadshusen ofta av en platsgjuten betongmur. I småhusen är det vanligare med källarmur av murade lättbetongblock.

Tak

De två vanligaste taktyperna på flerbostadshusen under rekordåren är sadeltaken och de flacka motfallstaken med invändig avrinning. De platta taken blev moderna under epoken medan sadeltaken tillhör äldre svensk byggnadstradition. Man kan ibland se att framåtsträvande arkitekter fått ge efter för mer traditionellt hållna beslutsfattare och platta tak har ändrats till sadeltak. Sadeltaken är konstruerade med svensk takstol av trä medan motfallstaken vilar på s.k. takstegar av reglar som stämpas mot vindsbjälklaget. Takstegarnas ändar, ut mot fasaden, kläddes ofta med korrugerad plåt, en karaktäristisk fasaddetalj för många av rekordårens byggnader. De takmaterial som förekommer mest är papp och plåt.

Spännande takformer i kvarteret Sigbardiorden i Bredäng. Motställda pulpettak med olika fall och neddragen takfot inklädd i svartmålad bandplåt, SAK.

Under rekordåren blev motfallstaken vanliga. De kan kännas igen på de karaktäristiska, plåtinklädda takstegarna. Tensta, SAK.

Aktörer i urval

Listan på byggprocessens aktörer under rekord-åren i Stockholm kan göras lång. Här presenteras endast ett litet urval av byggherrar, byggföretag och arkitekter, vilka på olika sätt haft stor betydelse för epokens byggande i länet. Många andra har haft starka positioner och en utomordentlig betydelse för bostadsmiljöernas slutgiltiga utformning.

AB Svenska Bostäder

Bolaget bildades 1947 och var det största allmännyttiga bolaget i Stockholm. Bolaget byggde fram till 1980 i egen regi, och hade även eget arkitektkontor. I början av 1960-talet fick Svenska Bostäder uppdraget att planera och bygga större delen av Bredäng, Skärholmens storcentrum samt bostadsområdena i västra Skärholmen och södra Värberg. Byggandet i Bredäng blev ett konsekvent genomfört seriebygge av stor betydelse för byggandets fortsatta rationalisering. Därefter följde de för Svenska bostäder omfattande byggprojekten på Järvafältet. Husby-Akalla var företagets genom tiderna största bostadsprojekt med närmare 6000 lägenheter, men bostäder och centrum uppfördes även i Tensta, Hjulsta och Kista i Svenska Bostäders regi. Bolaget hade under perioden dessutom ett flertal större byggprojekt i bland annat Salem, Botkyrka, Bollmora och Östberghöjden.

SKB, Stockholms kooperativa bostadsförening

Föreningen startade 1916 i nära samarbete med Stockholms kommun och dess fastighetskontor. Det är en konsumentkooperativ organisation, som med insatsskrav uppläter hyresrätter. Omfattningen av byggproduktionen har i hög grad styrts av att föreningen under perioden 1921-1981 har byggt i egen regi, med en byggstyrka dimensionerad för ca 100 lägenheter per år. Man har bara byggt på mark som staden förmedlat, det vill säga sålt eller upplåtit med tomrätt. SKB har aldrig använt sig av elementbyggnade eftersom det inte var lönsamt i den skala som man byggde. SKB har bland annat byggt i Bredäng, Tensta och Värberg, i samarbete med Lars Bryde arkitektkontor som sedan slutet av 1950-talet har anlitats som SKB:s huvudarkitekt.

HSB, Hyresgästernas sparkasse- och byggnadsförening

Organisationen startade 1923 på initiativ av Hyresgästföreningen i Stockholm. En av de drivande personerna i organisationens barndom var Sven Wallander som tidigt blev en stark ledare. HSB:s insatser under 1920-talet blev banbrytande på flera områden, och ledde till badrum i alla lägenheter, bättre kök, tvättstugor, sopnedkast och daghem. HSB blev snabbt en stor byggkoncern med verksamhet i lokalföreningar runt om i landet. HSB:s riksförbund hade även en egen teknisk avdelning med verksamma arkitekter. På 1930-talet förvärvades Borohus och organisationen fick därmed även

småhusbyggande på programmet. Bland de områden som byggdes under rekordåren i Stockholms län kan nämnas Grindtorp och Storstugan i Täby, Västra och Östra Orminge i Nacka och flera kvarter i Husby. Idag har HSB cirka 540 000 medlemmar och drygt 4000 bostadsrättsföreningar runt om i landet.

Svenska Riksbyggen

Företaget startade 1940 som en byggherreorganisation av landets byggfackförbund. Till en början agerade företaget för bostadsrätter men efter 1947 blev Riksbyggen även byggherrar för hyresrätter. Företagets organisation utvecklades snabbt till att omfatta eget arkitektkontor och produktionsbolag. Det senare kom att utvidgas till det mer fristående BPA (Byggfackens produktions aktieföretag) I slutet av 1950-talet tillkom även en småhusgrupp och en arkitektbyrå för samlingslokaler. Mot slutet av 1960-talet producerade företaget egna typhus, de så kallade Systemhusen eller S-husen. S-husen var källarlösa lamellhus med betongstomme som fanns i tjugo olika typer. I S-husområdena inrymdes tvättstugor och andra gemensamhetsutrymmen i separata hus på gårdarna. Bland de områden som byggdes av Riksbyggen i Stockholms län kan nämnas Alby i Botkyrka kommun samt områden i Tensta, Rinkeby och Skärholmen.

Stockholm stads fastighetskontors småhusavdelning, SMÅA

SMÅA tillhör Stockholms största småhusproducenter med områden i Kista, Kälvesta, Skärholmen, Värberg, Bredäng, Akalla och Tensta. Småstugebyrån bildades 1927 i Stockholm stads regi, och låg då under fastighetskontoret. Under perioden 1963-73 byggdes ca 4000 bostäder, varav cirka 80 procent var självbyggeri. Sedan 1968 bygger SMÅA även utanför Stockholms kommun och har sammanlagt uppfört drygt 19000 bostäder. Idag är SMÅA AB ett självständigt bolag med HSB, JM och Stockholms stad som ägare. Företaget utför detaljplanearbete, mark- och bebyggelseplanering, och bygger gruppbyggda småhus producerade med möjlighet till självbyggeri (30-40 procent).

Höjer och Ljungqvist arkitektkontor

Kontoret startade 1953 och 1989 ändrade man namn till Origo arkitekter. De har till stora delar ägnat sig åt att rita bostadshus, varav cirka 25 procent utgjorts av småhus, men också kollektiva anläggningar och översiktsplanering. Mest kända har Höjer och Ljungqvist blivit för Vällingby, men de har även ritat generalplanen för Norra Botkyrka och bebyggelsen i Fittja. I Stockholms kommun finns kontoret representerat i bland annat Kista, Kälvesta, Tensta, Bredäng och Sättra. Av dessa bostadsområden är flera på uppdrag av SMÅA. Kontoret har vunnit Ytongs arkitekturpris för såväl det gigantiska fiberbostadshusområdet i Kista (1977) som ett radhusområde i Tensta (1974). De vann också förstapris i en allmän nordisk arkitektävling om dispositionsplan för norra Järvafältet.

Lars Bryde arkitektkontor AB

Kontoret bildades 1959 och var som störst under 1970-talet med ca 30 anställda. Projektering av bostadsområden har varit kontorets främsta uppgift, men arbetet omfattar även översiktsplanering, stadsdelscentra och andra större anläggningar. Den huvudsakliga produktionen finns i Stockholm med SKB och AB Hyreshus i Stockholm som största uppdragsgivare. Lars Brydes arkitektkontor har ritat områden i bland annat Akalla, Bredäng, Värberg och Tensta.

FFNS

Kontoret startade sin verksamhet 1958 och tillhörde de stora kollektivt organiserade kontor som växte fram under rekordåren med ett flertal lokalkontor runt om i landet. Ett nära samarbete med beställarna och marknaden var redan från början centralt för FFNS. Man arbetar inte utifrån ett uttalat formideal utan projekten växer fram i dialog med beställaren. I Akalla och Kälvesta har FFNS ritat flera småhusområden.

John Mattson AB, JM

JM är idag ett av landets största byggnadsföretag och har sedan 1980 Skanska som majoritetsägare. När John Mattson 1945 bildade företaget satsade man på bostadsbyggande främst i Stockholm med bl a Riksbyggen och HSB som uppdragsgivare. Många uppdrag har utförts i samarbete med FFNS arkitektkontor, t ex i Akalla där JM/FFNS vann en totalentreprenadtävling. I Stockholm har JM byggt också i Kälvesta, Rinkeby och Sättra. Tidigt gjordes investeringar i fastigheter som byggdes i egen regi. När AB Industrivärden köpte JM 1965 initierades en breddning av företagets verksamhet och en planmässig etablering på andra orter genom företagsförvärv. Genom bolaget PROSAKO, som JM bildade tillsammans med AB Skanska Cementgjuteriet och Svenska Industribyggen AB, köptes ett flertal större markområden in för att säkerställa en kontinuerlig industrialiserad produktion. Utöver de egna markköpen fick man anvisningar av kommunal mark till sitt bostadsbyggande

Ohlsson och Skarne

Byggnadsfirman bildades 1926 i Stockholm och är idag ett helägt dotterbolag till Skanska AB. Företaget har arbetat målmedvetet för en industrialisering av byggandet och började tidigt experimentera med nya material och konstruktioner, bland annat förtillverkade element. Man utvecklade produktionssystem som inbegrep hela byggprocessen - från råmark och stadsplan till färdiga områden. Systemet skulle omfatta även drift, förvaltning och ombyggnad. En nära samverkan med stora beställare som HSB och Familjebostäder gav tillräckligt omfattande uppdrag för att möjliggöra en industriell produktion. Genom mastodontprojekten Östberga och Bollmora förde företaget det industriella byggandet ett långt steg framåt.

AKTÖRER I URVAL

Höjer och Ljungqvist arkitektkontor fick Ytongs arkitekturpris för sitt bostadsområde i Kista, där samma arkitektoniska utformning använts för en rad olika husformer.

Svenska bostäders skivhusbebyggelse i Bredäng är ett exempel på att 1960-talets bebyggelse kunde vara storskalig och samtidigt hålla en hög arkitektonisk kvalitet i material och detaljutformning.

HSB:s bebyggelse i Husby ritades av arkitekt György Korodi, som var ansvarig för flera av HSB:s projekt i länet.

Lars Bryde arkitektkontor AB Bredholmen och Fårholmen i Värberg.

Lars Bryde byggde flera bostadsområden för SKB. Drevinge i Tensta.

Bostadsbebyggelse i Tensta uppfört av Ohlsson och Skarne och ritat av György Korodi. Byggnadsfirman eget elementsystem S66, med sin typiska kvadrerade yta ger karaktär åt bebyggelsen.

Riksbyggens område i Tensta är småskaligt med enkla men intima gårdsrum. Byggnadernas låga höjd och vita puts är beroende av närheten till Spånga kyrka.

JM:s och FFNS radhusområde i Akalla har kommit att kallas "Trädgårdsstaden" på grund av sin rika grönska

Radhusområde i Bredäng ritat av Höjer Ljungqvist arkitektkontor på uppdrag av fastighetskontorets småhusavdelning, SMÅA

FFNS byggde flera områden med småhus i Kälvesta. Här syns kvartret Nibelungen, uppfört 1974-76, då småhusbebyggelsen visade allt starkare influenser från den äldre svenska byggnadstraditionen.

*bilderna på denna sida
Johan Stigholt och
Albin Dahlström, SAK.*

Källor och litteratur

Abramson, Kjell och Britta, "Barndaghem i Stockholm". I: *Arkitektur 3* 1968.

Akalla, JM Byggnads- och fastighets AB. Stockholm 1988.

Andersson, Magnus, "Bredäng, storskalighet i samspel med landskap". I: *Stockholms årsringar*. Stockholm 1998.

Andersson, Torbjörn, *Utanför staden. Parker i Stockholms förorter*. Stockholm 2000.

Atmer, Thomas och Igor Dergalin, "Dispositionsplan för Norra Järvafältet". I: *Arkitektur 1* 1969.

Att bygga ett land, red. Claes Caldenby, Borås 1998.

Barns utemiljö. Betänkande avgivet av Kommittén för barns utemiljö. SOU 1970:1. Stockholm 1970.

Björkman, Armand, *Svenske bostadsmiljö, upplevd och kommenterad*. Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm 1975:7.

Bohm, Kerstin, "Grannskapstänkandet i svensk stadsplanering". I: *Plan 3* 1982.

Boijesen, Wilhelm och Efvergren, Dag. "Skärholmens centrum." I: *Arkitektur 11* 1968.

Bostadens grannskap, Statens planverk, rapport nr 36. Stockholm, 1976.

Bostadssociala utredningen. Slutbetänkande. SOU 1945:63. Stockholm, 1946-1947.

Bostadsvanor och bostadsnormer: Bostadsvanor i Stockholm under 1940-talet. Svenska Arkitekters Riksförbund och Svenska Slöjdföreningens Bostadsutredning; red. Gotthard Johansson. Stockholm 1964.

Brattberg, Lars, "Järvastaden en kommunal satsning". I: *Samfundet S:t Eriks årsbok* 1977.

"Bredäng", AB Svenska Bostäder, I: *Plan* 1964.

Bredäng 60-talsstad, Svenska Bostäder 1963.

Bygga och byggen under 50 år, JM byggnads och fastighets AB. Stockholm 1995.

Dergalin, Igor och Josef Stäck, "Generalplan för Rinkeby, Spånga kyrka och Tensta.", I: *Arkitektur 5* 1964.

Dergalin, Igor, "Södra Järvafältet". I: *Arkitektur 1* 1969.

Det framtida Stockholm, Riktlinjer för Stockholms generalplan. Stockholm 1946.

Dufwa, Arne, *Stockholms tekniska historia 1, Trafik, broar, tunnelbanor, gator*. Stockholm 1985.

Eklund Daniel, *Spelet om norra Järvafältet*, 1981.

En miljon bostäder. Arkitekturmuseets årsbok 1996. Stockholm 1996.

En skogsbacke i handen är bättre än tio i skogen. Regionplane- och trafikkontoret, Stockholms läns landsting, Rapport 1985:1.

Ett arkitektkontor i tiden 1950-2000, Origo arkitekter Höjer och Ljungqvist, 1989.

Farsta – sambälle och centrum i hjärtat av söderort, AB Farsta Centrum, Stockholm 1959.

FFNS 25 år – om arkitektföretaget och arkitekten i framtiden, red. Ulf Gillberg, 1983.

FFNS arkitektgrupp, "Akalla – trädgårdsstaden". I: *Arkitektur 2* 1974.

Franzén, Mats och Eva Sandstedt, *Grannskap och stadsplanering, om stat och byggande i efterkrigstidens Sverige*. Acta Universitatis Upsaliensis, Sociologiska Institutionen vid Uppsala Universitet, Uppsala 1981.

Friberg, Per, *Rum för park*. I: *Arkitektur 1* 1983.

Från bostadsnöd till önskehem, Stockholms kooperativa bostadsförening 1916-1991, red. Lennart Holm, Stockholmsmonografier vol. 104, Stockholm 1991.

Förslag till regionplan 1970 för Stockholmstrakten, Kommunalförbundet för Stockholms stads och läns regionalplanefrågor. Regionalplanekontoret, Stockholm 1971.

Förslag till regionplan för Stockholmstrakten 1958, Utarbetat av Stockholms Regionplanekontor. Stockholm 1958.

Generalplan för Stockholm, Stadsplanekontorets förslag upprättat under åren 1945-1952. Stockholm 1952.

God bostad. Bostadsstyrelsen. Stockholm 1954.

Grönberg, Lars och Anders Uddgren, *Södra Järva – exploateringsprocessen*. En utredning vid avdelningen för samhällsbyggnad, KTH. Stockholm 1973.

Gullberg Anders, *City – drömmen om ett nytt hjärta*, Stockholm 2001.

Hall, Thomas, red. *Rekordåren, en epok i svenska bostadsbyggande*. Boverket 1999.

Heimburger, Peter, "Stockholms regionplan, en presentation.". I: *Plan 3* 1956.

Helldén, David, "Hökarängen i Stockholm". I: *Byggmästaren 24* 1951.

"Husby bostadsområde på Järva", AB Svenska Bostäders Arkitektkontor. I: *Arkitektur 5* 1975.

Hägglund, Sam, *Storstockholmsproblemet, dess uppkomst, politisering och lösning*, Stockholm 1987.

Höga eller låga hus? Betänkande avgivet av Bostadsbyggnadsutredningen. SOU 1967:30. Stockholm 1967.

Höjd bostadsstandard. Betänkande avgivet av Bostadsbyggnadsutredningen. SOU 1965:32. Stockholm 1965.

Idé 65 Den planerade regionen, Örebro 1965

Inghe, Jan, "Rävfarmar eller billiga småhus på Järva". I: *Arkitektur 2* 1974.

Johansson, Ingemar, "Roligt och intressant om Stockholms planering". I: *Plan 3* 1982.

Johansson, Ingemar, *Storstockholms bebyggelsehistoria*. Stockholm 1987.

"Järvafältet och Angered – Bergum". I: *Arkitektur 1* 1969.

Järvastaden, Stockholm stad i utveckling 5, Stockholms informationsnämnd i samarbete med arkitekt SAR Sune Malmquist, 1979.

Kista, Husby, Akalla. *En resumé för planerare, politiker och kritiker*. Stockholms kommunstyrelse. Uppsala 1973.

Kommentarer till Parkeringsnormerna, Näringslivets byggnadsdelegation. Stockholm 1962.

Kommunalt bostadsbyggande i Stockholm. De Allmännyttiga Bostadsföretagen i Stockholm, 1966.

Lindman, Gunnar och Carl-Olov Nordling, "Parkeringsnormerna". I: *Plan* 1962.

Lindman, Gunnar, "Bostadshöghus". I: *Plan* 1956.

Lindman, Gunnar, "Stadsplaneringen 1947-1956, en bildrevy". I: *Plan* 1956.

Lindstedt, Torbjörn, *Om kulturminnesvårdens syn på modernismens stadsplanering*, Examensarbete vid Bebyggelsehistoriska programmet, Göteborgs Universitet. Göteborg 1997.

Lundevall Owe, *HSB årskrönika 1923-1985*, HSB:s riksförbund 1985.

Lundgren, Elisabeth, *Det gröna i staden*, Chalmers Tekniska Högskola 1995:1, Göteborg 1995.

Lägesrapport för arbetet med miljonprogram för miljonprogrammet. Stockholms Gat- och fastighetsarkiv 1986.

Markelius, Sven m.fl. *Det framtida Stockholm – riktlinjer för Stockholms generalplan*. Särtryck från Stockholms stadsfullmäktiges handlingar 1945; stadskollegiets utlåtanden och memorial, bilag nr. 9. Stockholm 1946.

Markelius, Sven, "Stockholms struktur – synpunkter på ett storstadsproblem". I: *Byggmästaren 3* 1956.

Med kran och krok. Ohlsson och Skarne. Uddevalla 1987.

Med maskiner för människan, utg. av John Mattson Byggnads AB. Stockholm 1975.

Miljonprogrammets bostäder, red Vidén, Sonja och Lundahl, Gunilla, Statens råd för byggnadsforskning, 1992:12.

Miljonprogramområden i Stockholms län,

Kommunförbundet i Stockholms län,
Stockholm 1995

"Norra Järva". I: *Arkitektur 5* 1975.

Parkeringsnormer. Anvisningar till
byggnadsstadgan. SOU 1960:2. Stockholm 1960.

Persson, Bengt och Persson, Agneta, *Svenska
bostadsgårdar 1930-1959*, Byggnadsnämndens
Stockholm 1995.

Planfaktorer 70. Stockholms Stadsbyggnadskontor,
Utredningsbyrå. Stockholm 1970.

Planstandard 1965. Stockholms
stadsbyggnadskontor. Stockholm 1965.

Ramberg, Klas, *Allmännyttan, Valfärdsbygge
1850-2000*. Stockholm 2000.

Rittsél, Johan, "Betong – som i Bredäng". I:
Byggnadskultur 3 1999.

Rittsél, Johan, *Bredäng*. Icke publicerat
material. 1998.

Sagt av Sune Lindström, hyllningsskrift på Sune
Lindströms 60-årsdag. Göteborg 1966.

SCAFT 1968: riktlinjer för stadsplanering med
hänsyn till trafiksäkerhet, Statens planverk publ. nr
5. Stockholm 1967.

Schlyter, Thomas, *Utemiljöförbättringar. En studie
av 1980-talets miljöförbättringsprojekt*. R28:1994.
Byggnadsnämndens. Stockholm 1994.

Sidenblad, Göran, "Grannkapsplanering – dess
innehåll och form". I: *Plan 3* 1948.

Sidenblad, Göran, "Introduktion till
dispositionsplan för Järvafältet".
I: *Arkitektur 1* 1969.

Sidenblad, Göran, *Planering för Stockholm 1923-
1958*, Stockholm 1981.

Skiss 1966 till regionplan för Stockholmstrakten,
Stockholmstraktens regionplanekontor,
Stockholm 1967.

Skärholmen, broschyr utgiven av AB Svenska
Bostäder. Stockholm 1968.

"Skärholmens centrum", I: *Arkitektur 8* 1965.

SMÅA 60 år, Stockholm 1987.

Staden vi byggde, Svenska Bostäder under 40 år,
Svenska Bostäder. 1984.

Stadens parker och natur. Boverket rapport
1994:12.

Stahre, Ulf, *Den alternativa staden*.
Stockholm 1999.

Stockholm blir stor stad, tiden 1948-1998,
Stockholms Byggnadsförening och Byggnadsnämnden.
Stockholm 1998.

Stockholm byggd miljö, Stockholms
stadsbyggnadskontor. Stockholm 1972.

*I Kulturmiljövårdens bebyggelseregister finns omfattande information om alla
förorter som uppfördes i Stockholms kommun mellan 1960 och 1975. Registret
finns på adressen www.raa.se/bebygg.*

Stockholm regional and city planning, Yngve
Larsson, Göran Sidenblad m.fl. Stockholms stads
stadsbyggnadskontor, 1964.

Stockholms generalplan. I: *Plan 6* 1952.

Stockholms hem 1937-1987, Uddevalla 1987.

Stäck, Josef, "Västra Bredäng i Sättra".
I: *Plan 1963*.

Sune Lindström, den politiske arkitekten, Föredrag
i Stockholms arkitektförening 5/9 1983.

*Svensk stadsbyggnad och bostadsutveckling under
1900-talet*. Särtryck ur HSB:s tidskrift Att Bo
1976-77. Stockholm 1978.

*Svenska landskapsarkitekter. Glimtar från
branschen 1920-1960*. Bengt Persson, Eivor Bucht,
Peder Melin. Stockholm 1991.

Sättra. Framtagen av BOOM-gruppen, KTH
Arkitektur, på uppdrag av
AB Stockholms hem. 1999.

Söderquist, Lisbeth, *Rekordår och miljonprogram*.
Stockholm 1999.

Thomelius, Börje, *Spegling av teologi och liturgi:
Rolf Berghs kyrkoarkitektur*. Stockholm 1992.

Trafikledsplan för Stockholm 1960, *Framlagd av
Generalplaneberedningen den 20 februari 1960*.
Stockholm 1960.

Williams, Lisbeth, *Efterkrigstidens skolbyggande*.
Chalmers tekniska högskola 2000.

Åström, Kell, *Stadsplanering i Sverige*.
Stockholm 1993.

*Diverse stadsplaner, områdesplaner,
dispositionsplaner och generalplaner från
Byggnadsnämndens arkiv*, Stockholm.

Inventeringsmaterial från *Storstadens arkitektur och
kulturmiljö*, Länsstyrelsen i Stockholms län 1999-
2001. I: Kulturmiljövårdens bebyggelseregister.
www.raa.se/bebygg

www.sparvagsmuseet.sl.se

LÄNSSTYRELSEN
I STOCKHOLMS LÄN

STORSTADENS
ARKITEKTUR OCH
KULTURMILJÖ

Länsstyrelsen i Stockholms län
Kulturmiljöenheten
Hantverkargatan 29
Box 22067
104 22 STOCKHOLM

www.ab.lst.se

ISBN 91-7281-148-X